

Д. Я. ТЕЛЕГІН, С. І. ЖИЛЯЄВА

ДЕРЕЇВСЬКИЙ НЕОЛІТИЧНИЙ МОГИЛЬНИК

В результаті суцільного обстеження берегів Дніпра в районі спорудження Дніпродзержинського водоймища нашою розвідкою 1959—1961 рр. виявлено значну кількість пам'яток епохи неоліту та мідного віку¹. Серед них найбільш цікавими і цінними виявилися поселення епохи міді і два могильники (неолітичний і енеолітичний), досліджені біля Деревки, Онуфріївського району, Кіровоградської області. Названі пам'ятки розташовані на північній околиці села, на правому місі невеликої р. Омельник, що впадає в Дніпро.

Поселення і могильники розташовані над літнім рівнем Дніпра і Омельника на висоті 5—7 м.

Спинимось докладно на першому (неолітичному) могильнику. Матеріали про поселення і другий могильник будуть опубліковані пізніше.

Могильник виявлений у 1960 р. під час розкопок енеолітичного поселення. Всього тут зафіксовано 144 випростаних неолітичних поховання. Крім того, на площі могильника, головним чином на північно-східному його кінці, виявлено 7 скорочених поховань (№ 72, 82, 83, 94, 137, 139 і 140), які відносяться до епохи міді і бронзи. Неолітичні поховання становлять великий некрополь, який тягнеться смугою понад 100 м. Щодо розташування поховань могильник поділяється на дві відокремлені частини — західну і східну. Кожна з цих частин складається з великого компактного скупчення поховань, що залягають в одній спільній або суміжних колективних ямах і розкиданих поблизу одиночних поховань (рис. 1).

У західній частині могильника було 68 кістяків (1—67, 18а), у східній частині — 76 (№ 68—71, 73—81, 84—93, 95—107, 107а—е, 108, 110а, 111—118, 118а—б, 119, 120, 120а—д, 121—136, 138, 141—144)². Відстань між основними скупченнями західної та східної частини близько 50 м.

Місцеві жителі розповідають, що на початку 30-х років під час будівельних робіт було зруйновано ще одне велике скупчення кістяків, яке знаходилося між розкритими нами частинами могильника. На цьому місці, де ще й тепер видно велику западину (10×10 м), «на

¹ В. И. Митрофанова, Д. Я. Телегин, Н. М. Шмаглей, Обследование памятников неолита и бронзы в районе Днепродзержинского водохранилища в 1959 г., КСИА, вып. 12, К., 1962; Д. Я. Телегин, Из работ Днепродзержинской экспедиции 1960 г., КСИА, вып. 12; його ж, Археологічні пам'ятки на Середньому Дніпрі, «Український історичний журнал», 1960, № 3.

² При підрахунку кількості поховань в могильнику брали до уваги насамперед цілі кістяки або їх верхні частини з черепами, а також окремі зрушені черепи. В окремих випадках враховували не порушені залишки нижніх частин кістяків, якщо в даному комплексі кількість останніх не перевищувала кількості поодиноких черепів.

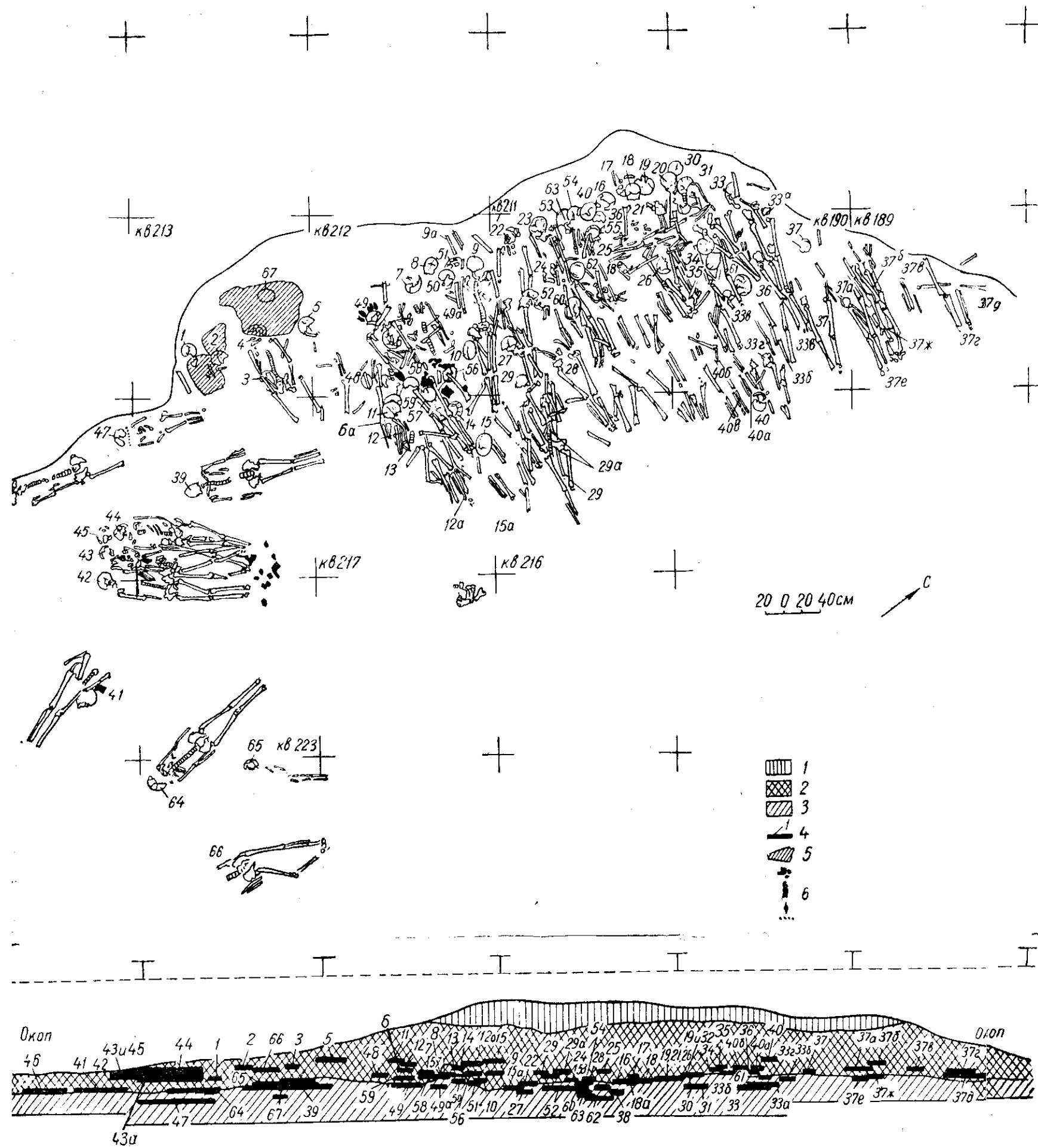

Рис. 4. План і схематичний розріз західної частини могильника:

1 — викид з окопу; 2 — чорнозем; 3 — лесовидний суглинок; 4 — поховання; 5 — камінь; 6 — знахідки при похованнях.

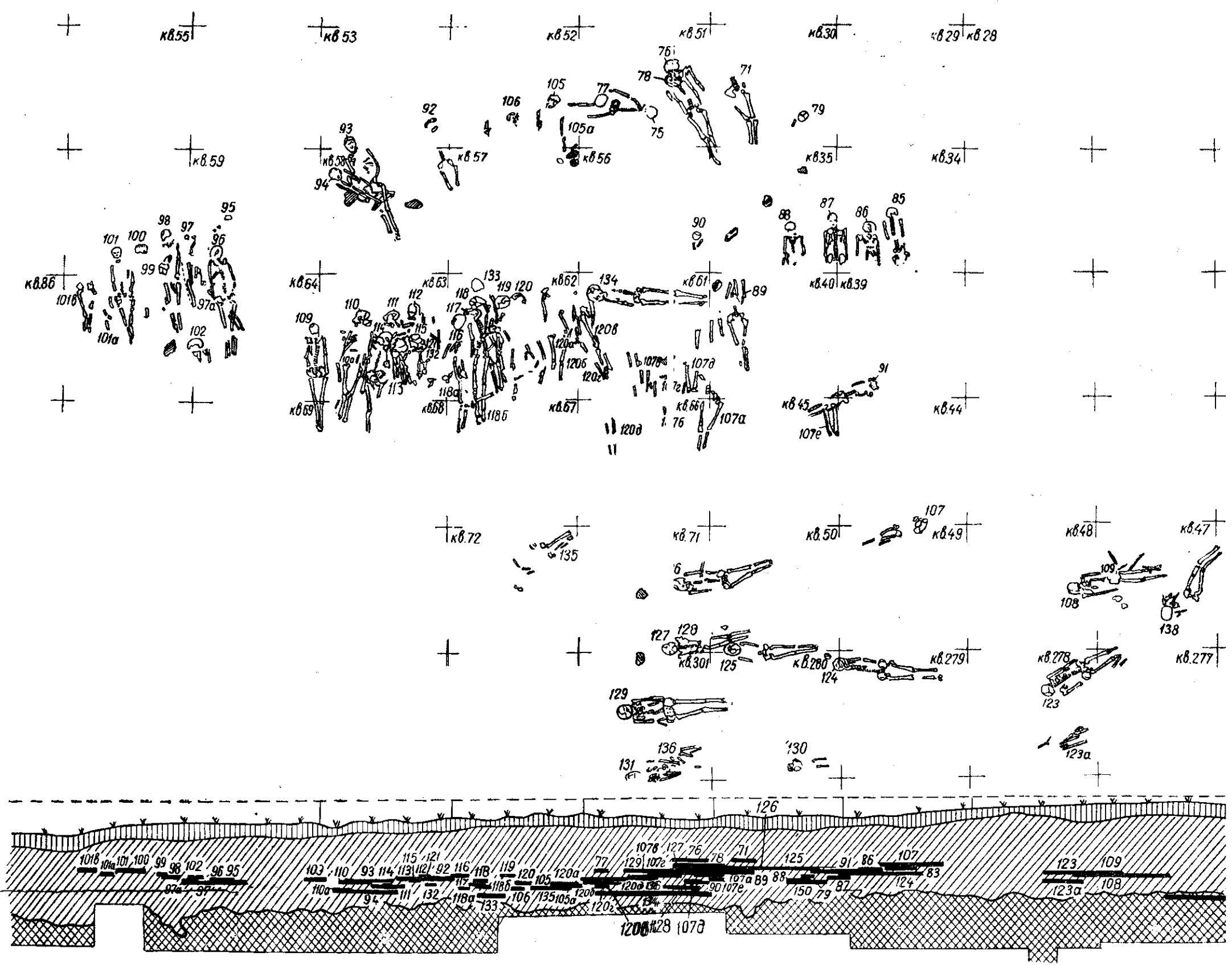

Рис. 9. Поховання в рядах-взах східної частини могильника і дитячі поховання, розташовані поруч.

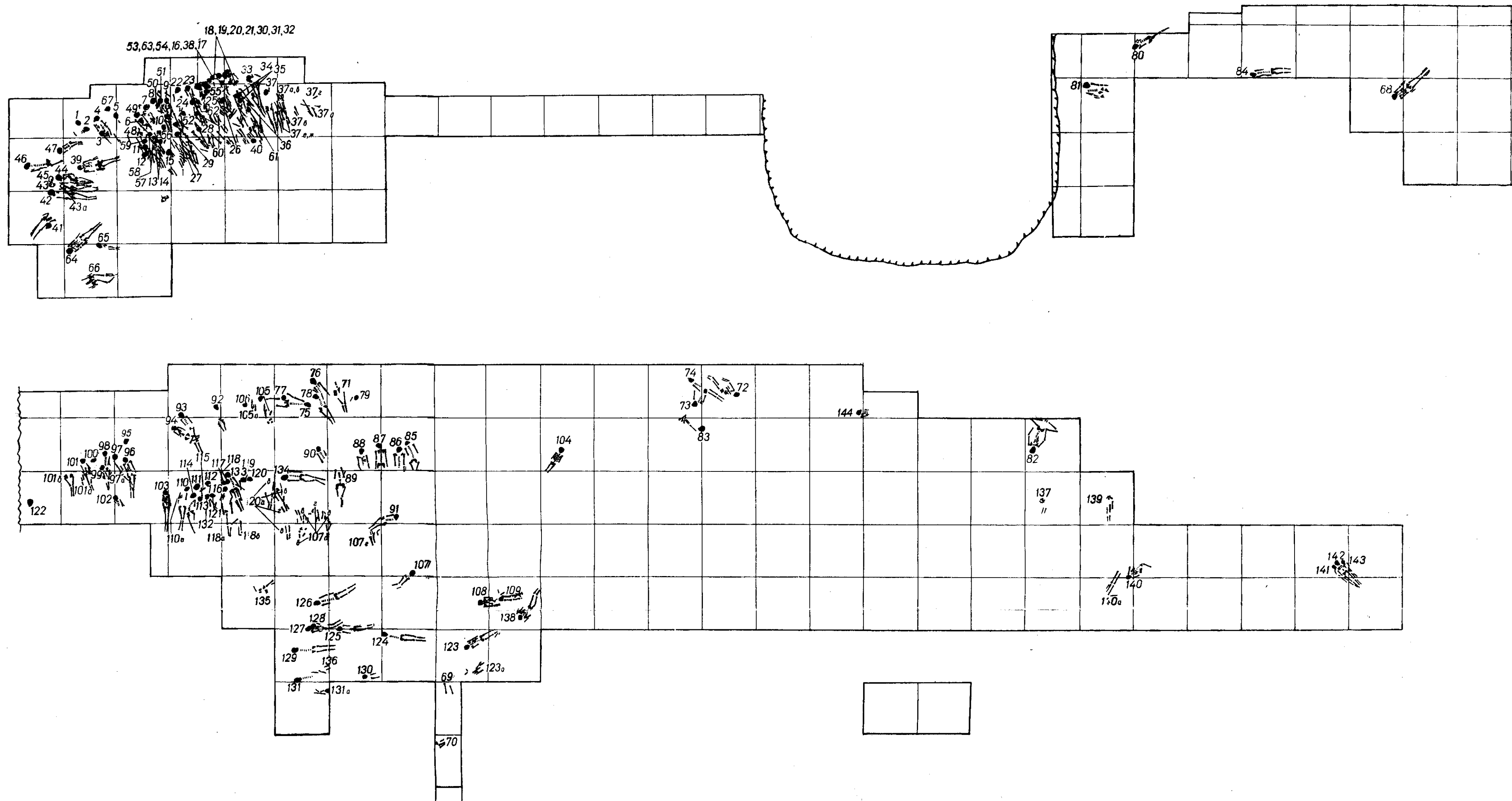

Рис. 1. Загальний план Дерейвського неолітичного могильника.

глибині близько 1 м були знайдені червоні кістяки, що лежали рядами, черепами в різні боки». Можливо, спочатку Деревівський неолітичний могильник складався не з двох основних частин, а з трьох, одна з яких тепер цілком втрачена для науки.

В розміщенні поховань, характері поховальних ям, а також збереженості кістяків західної та східної частини могильника помітні деякі відміни.

Західна частина могильника

З 68 поховань, розміщених в західній частині могильника, 51 кістяк (№ 6—38, 40, 48—63, 67) залягає компактно на невеликій площі, очевидно, в одній колективній ямі. Решту поховань (16) виявлено поруч з цією основною ямою (рис. 2).

Контури ями простежити не вдалося, але, виходячи з розташування кістяків, вона мала підпрямокутні обриси і була орієнтована дов-

Рис. 2. Вигляд західної частини могильника.

гою віссю майже по лінії північ — південь. Її довжина понад 6 м, ширина — близько 3,5 м. Північно-східний кут ями трохи зруйнований розмивом. Верхні поховання в ямі були виявлені в основі чорнозему на глибині 0,6—0,7 м від сучасної поверхні. Нижні опускалися у верхній горизонт лесовидного суглинку на глибину до 1,3 м. Вся товща людських кісток і засипки могильника становила 0,5—0,6 м (рис. 3, 4). Заповнення могильної ями темне. Від навколишнього гумусованого ґрунту воно відрізнялося лише наявністю крупінок червоної вохри.

Поховання залягали в два ряди і в два, а місцями в три, яруси. Таке потрійне перекривання одного кістяка іншим відзначено, наприклад, в квадратах 185 та 190, де кістяк № 20 лежав над № 31, а останній, у свою чергу, перекривав поховання № 30.

Дуже часто кістяки, що залягали в анатомічному порядку, були перекриті окремими кістками людини або цілими їх скупченнями. Таке скупчення, що складалося з кількох десятків людських кісток, розчищене, наприклад, над похованнями № 49 і 18а. При похованні цих

покійників були прорізані всі більш давні поховання, кістки яких, в тому числі черепи, потім кинуті навалом в нову яму. Сліди пошкоджень більш давніх поховань при наступних похованнях відзначаються в багатьох випадках. Досить сказати, що з 51 поховання основної ями лише 20 кістяків залягали *in situ* в анатомічному порядку повністю чи частково (№ 6, 9, 18, 20, 22, 23, 27, 29, 30, 31, 33, 37, 38, 49, 50,

Рис. 3. Поховання нижнього ярусу основної поховальної ями західної частини могильника.

52, 53, 59, 62, 63)³. Решта черепів, по яких підраховували кількість поховань, виявлена у вторинному заляганні.

Всі поховання в ямі орієнтовані головою прямо на захід, тобто в бік р. Омельника, хоч деякі з них мають невеликі відхилення. Лише в одному випадку орієнтація кістяка була зовсім іншою. Сказане стосується покійника № 18а, який лежав головою на південь. Це поховання, що за своєю орієнтацією в основній ямі було єдиним, є, очевидно, найбільш пізнім, бо воно, як про це вже говорилося, прорізало цілий ряд більш ранніх кістяків.

В більшості поховань в ямі ніякого інвентаря не було. Лише біля кістяка 49 знайдено пластинку з ікла кабана, п'ять підвісок із зубів оленя, одну кістяну пронизку і 35 зубів вирізуба (рис. 5). Зуб вирізуба знайдено також і в похованні № 29. На площі ями безпосередньо над кістяком № 49 і трохи на північ від нього, в завалі розрізаних кісток, виявлено скупчення неолітичних черепків, що належали одному великому горщику з гребінцевою орнаментациєю (рис. 6, 2). Не виникає сумніву, що горщик або більша його частина були залишені тут після похорон покійника. Горщик, очевидно, відіграв якусь роль у поховальному ритуалі. Можливо, в ньому на могильник була принесена їжа або питво. У зв'язку з цим не можна не згадати також, що поруч з основною ямою, за 1 м на південний схід від неї, на рівні кістяків розчищено кілька кісток свійського бика⁴.

Крім відзначених знахідок, при розчистці кістяків виявлено деяку кількість дрібних крем'яних виробів — скребків, пластинок, а також окремі невеликі уламки неолітичної і енеолітичної кераміки. Ці знахідки могли потрапити в засилку могили випадково.

³ Крім названих 20 поховань, відзначено ще 18 випадків, коли *in situ* залягали лише трубчасті кістки, головним чином кістки піг.

⁴ Визначення В. І. Бібікової.

За характером залягання кістяків в одній спільній ямі і до деякої міри за складом знахідок описана яма Дерев'яського могильника дуже близько нагадує Вовнізький лівобережний могильник. Деяку паралель цій частині Дерев'яського могильника слід вбачати також і в Маріупольському могильнику⁵.

Як уже відзначалося, крім поховань в основній ямі західної частини могильника, виявлено 16 кістяків за її межами. Переважно це поодинокі поховання. Вони знаходяться на південь від основної ями і розміщуються на площі розмірами 8×4 м. Тут, крім індивідуальних поховань (№ 1—5, 39, 41, 46, 47, 64—66), є лише одна невелика групова могила з п'яти кістяків (№ 42—45, 43а). Усі відзначені поховання залягають на глибині близько 1 м в основі гумусованого шару. Біля крайніх західних поховань (№ 1—5), тобто безпосередньо поблизу основної ями, виявлена закладка з трьох великих уламків граніту. Каміні частково перекривають черепи кістяків № 1, 2, 4. Відмінною рисою поховань, розміщених за межами великої основної ями, є переважно південна і південно-західна їх орієнтація. Лише п'ять поховань біля закладки зберігають орієнтацію поховань основної ями, тобто повернені головою на захід. Слід відзначити, що в одному випадку тут, як і в основній ямі, кістяк з західною орієнтацією (№ 1) був перерізаний ямою, де покійник (№ 47) лежав головою на південний захід (рис. 7). Збереженість кістяків задовільна. Із 16 поховань 13 залягають в анатомічному порядку і лише 3 (№ 2, 3, 67) представлені поодинокими черепами у вторинному заляганні. На відміну від усіх інших поховань Дерев'яського могильника, покійник № 41 був похований у сидячому положенні (рис. 8).

При шести кістяках цієї групи поховань виявлено дрібні знахідки. Біля кістяка № 43 лежав крем'яний наконечник списа, біля № 41—

Плх. 49

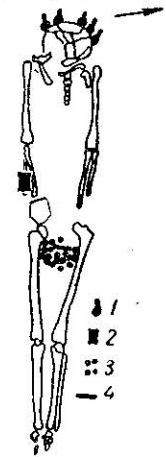

Рис. 5. Розміщення знахідок при похованні № 49:

1 — підвіски;
2 — пластина з ікла кабана;
3 — зуби вирізуба;
4 — пронизка з кістки.

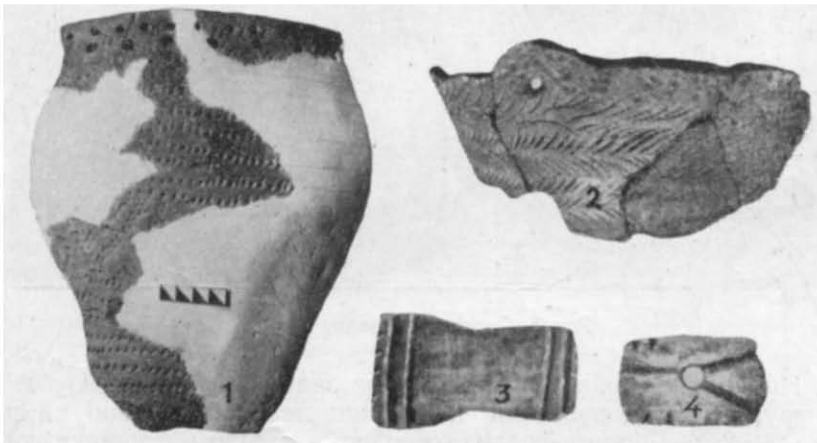

Рис. 6. Фрагменти кераміки (1, 2) і прикраси з ікла кабана (3, 4) західної частини могильника.

пластина з ікла кабана (рис. 6, 3), біля № 47 знайдено 7 дрібних бус з черепашки, при кістяках № 4 і 5 лежало по одній підвісці із зубів

⁵ М. Я. Рудинський, Перший Вовнізький пізньонеолітичний могильник, АП, VI, К., 1956; М. Макаренко, Маріупольський могильник, К., 1933.

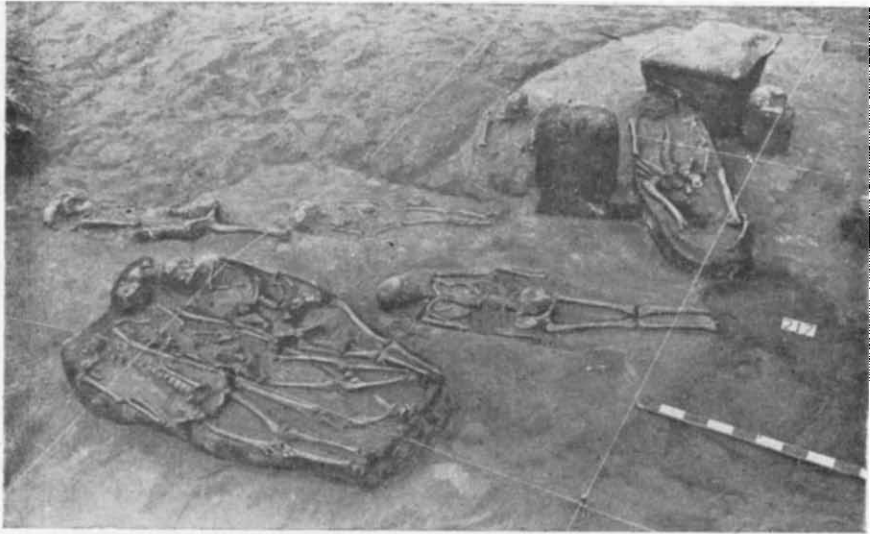

Рис. 7. Групова могила (№ 42, 43, 43а, 44, 45) і одиночні поховання західної частини могильника.

Рис. 8. Сидяче поховання № 41.

олена. Поблизу кістяків № 5 і 46 також знайдено зуби вирізуба. Біля малої групової ями, в засипці і на рівні давньої поверхні на площі близько 2×2 м зібрано фрагменти одного великого горщика дніпро-донецького типу з накольчастою орнаментациєю (рис. 6, 1).

Одиначні поховання на неолітичних могильниках Надпоріжжя відносяться до заключного періоду їх існування. Наприклад, група таких поховань перекривала всі більш давні могили на Вільнянському могильнику. Такі поховання виявлені також в Собачках і Чаплях⁶.

⁶ Д. Я. Телегин, Отчет о работе Днепрогэсовского отряда в 1956 году, Науковий архів ІА АН УРСР; А. В. Дробровольський, Могильник в с. Чаплі, Археологія, т. ІХ, К., 1954.

Східна частина могильника

Неолітичні поховання східної частини могильника, що налічує 76 кістяків, займали значну площу. Більшість поховань (45) була розташована в центрі ділянки, утворюючи два ряди з компактним скупченням кістяків. Решта (31 поховання) залягала переважно в одиначних ямах, розкиданих навколо центрального скупчення (рис. 9). Як і в західній частині могильника, привертає увагу різниця в орієнтуванні кістяків. Поховання в рядах лежать головою на захід, тоді як більшість поодиноких могил орієнтована по лінії північ—південь. Скупчення кістяків у рядах за характером залягання нагадують розглянуті вище поховання в основній великій ямі західної половини могильника. Поховання східної частини могильника здебільшого лежать у непорушеному стані, але є також окремі випадки порушення їх.

Загальний склад поховань в рядах показаний на таблиці.

Всі поховання першого ряду орієнтовані головою на захід з деяким відхиленням на північ. Кістяки залягають загалом на одному рівні: на глибині 1—1,31 м від сучасної поверхні. Кістяк № 96 частково перекривав кістяк № 97, а останній прорізує поховання № 97а. Кістяк № 93 прорізаний скорченим на спині похованням епохи міді (№ 94). Ряд кістяків, на жаль, пошкоджено розміщеною тут землянкою епохи Київської Русі. При похованні № 76 знайдений кістяний гарпун.

Другий ряд містить 28 кістяків. Поховання безінвентарні, орієнтовані головою на захід, глибина залягання в межах 1,16—1,56 м від сучасної поверхні. Місцями кістяки лежать в два яруси. Кістяк № 133, наприклад, був перекритий цілим скупченням кістяків (№ 117, 118, 119) і одиначних кісток. Є випадки прорізування кістяків при повторних похованнях. Особливо сильно пошкоджені кістяки на східному кінці ями, де був похований покійник з південною орієнтацією (№ 134). Яма цього поховання від-

Склад поховань в рядах-ямах східної частини могильника

Ряди-ями	Всього поховань	В тому числі				Одиначні черепи (в повторному заляганні)	
		Кістяки, що лежать in situ		нижні частини кістяків (ноги)		кількість	№ поховань
		цілі кістяки або верхні їх частини з черепом	№ поховань	кількість	№ поховань		
I	17	11	76, 78, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 101, 102, 105.	5	71, 97а, 101а, 101б, 105а.	6	77, 79, 99, 100, 106, 122.
II	28	14	85, 86, 87, 88, 90, 103, 110, 111, 114, 115, 117, 119, 132, 133.	14	89, 107а—е, 110а, 118а, 118б, 120а, б, г, д.	6	112, 113, 116, 118, 120, 121.
Всього	45	25		19		12	

різала верхню частину кістяків № 107 а, в, г, д та № 120 а—г. Частина поховань була пошкоджена також древньоруською землянкою та окопами Великої Вітчизняної війни.

Більшість із 31 поховання східної половини могильника, які не входять до складу описаних рядів, — це поодинокі могили. Тут відзначене лише одне потрійне поховання (№ 141—144). Орієнтація поховань в цих могилах не така стала, як у рядах-ямах. Але тут все ж переважає розміщення кістяків по лінії північний схід — південний захід або північ — південь. Лише окремі покійники були покладені головою на захід. Більшість індивідуальних могил розміщено поблизу рядів-ям. У двох випадках одиночні кістяки (№ 75, 134) прорізували поховання в рядах, що свідчить про їх порівняно пізніший вік.

Питання стратиграфії. Інвентар могильника

На сучасній поверхні могильник нічим не був позначений. Поховання залягали в середньому на глибині 1 м, в нижній частині гумусованого шару. Нижні кістяки у великій основній ямі західної частини могильника опущені дещо нижче, в суглинок. Порівняно невелика глибина залягання поховань і супіщаний ґрунт сприяли інтенсивному вимиванню вохри, якою були посипані кістяки. Вона збереглася, здебільшого, при більш глибоких похованнях. Проте в заповненні всіх ям поблизу кісток часто зустрічалися дрібні крупинки червоної вохри, які свідчать про те, що майже всі кістяки могильника були посипані нею.

В західній частині, де енеолітичне поселення частково перекривало площу могильника, кістяки загалом лежать нижче культурного шару. При розчистці кістяків поблизу них лише де-не-де зустрічалися дрібні енеолітичні черепки, які потрапили сюди, очевидно, по кротовинах. Випростані неолітичні поховання, безперечно, більш давні, ніж виявлені тут скорчені поховання, що відносяться до епохи міді — бронзи. Пізній вік скорчених поховань підтверджується рядом фактів, що впливають із стратиграфічних спостережень та аналізу речового матеріалу. При спорудженні ями для скорченого на спині поховання № 94 був частково пошкоджений крайній в першому ряді кістяк № 93, у якого при цьому було відрізано частину кісток правої половини (рис. 10). Аналогічний факт прорізання випростаного поховання № 140а скорченим на спині похованням № 140 відзначений також і серед одиночних поховань. На жаль, кістяки № 140 і 140а збереглися дуже погано. Над двома скорченими на боці похованнями № 72 і 83 були споруджені кам'яні закладки, з яких одна, що лежала над кістяком № 72, частково перекривала випростане на спині поховання № 74. При деяких скорчених похованнях виявлено датуючий інвентар, зокрема невелику баночку зрубного типу при кістяку № 137. Біля зруйнованого поховання № 139 знайдено ранньоямний горщик, орнаментований шнуром, і вістря списа (див. стор. 168).

Отже, скорчені кістяки епохи міді — бронзи, які виявлені на площі Дерейвського неолітичного могильника, відносяться до більш пізнього часу, ніж основна маса поховань.

Дерейвський неолітичний некрополь, як місце поховання покійників, функціонував досить довгий час. Про це свідчить не лише порівняно велика кількість поховань⁷, а й помітні зміни в поховальному ритуалі, що з часом виникли у місцевого неолітичного населення. Сказане стосується насамперед способу поховання покійників у групових

⁷ Тепер тут налічується 144 кістяки, але спочатку їх було, очевидно, не менше 200; частина кістяків була знищена при земляних роботах, а також внаслідок розмиву берега.

або одиночних ямах, а також їх орієнтації. Більш ранніми в могильнику є поховання у великих групових ямах: в основній ямі у західній його частині і в двох рядах-ямах східної половини могильника (всього 96 поховань). Всі покійники в цих могилах покладені головою на захід.

Пізніші поховання (48) залягають звичайно в одиночних ямах. Як уже відзначалося вище, тут знайдено лише дві групові могили невеликих розмірів з п'ятьма кістяками в одній і трьома в другій. Більшість одиночних поховань орієнтована по лінії південь — північ.

Різноманітність груп поховань підтверджується відзначеними вище стратиграфічними спостереженнями, зробленими як в західній, так і в східній частинах могильника. Нагадаємо, що кістяк з південною орієнтацією (№ 18a) прорізував ряд поховань основної ями західної частини могильника із західною орієнтацією. Те ж слід сказати і про кістяк № 134, поховальна яма якого зруйнувала всі поховання східного краю другого ряду. З аналогічним фактом зустрічаємось, очевидно, і в першому ряді поховань, де кістяк № 75 лежить вздовж ряду поруйнованих поховань із західною орієнтацією.

Таким чином, дві групи поховань Дерев'яного неолітичного могильника свідчать про дві фази в його розвитку, з яких перша відповідає етапу існування колективних некрополів Надпоріжжя (Микільський могильник) і Приазов'я (Маріупольський могильник), а друга — періоду складання в Подніпров'ї обряду одиночних поховань (Чаплі, верхні поховання Вільнянського могильника). Говорячи про два періоди в розвитку Дерев'яного могильника, необхідно відзначити, що різниця в часі більш ранніх і пізніх поховань була дуже невеликою. Нові риси поховального ритуалу на пізнішому етапі існування могильника (поодинокі поховання, південна орієнтація) є лише деякою зміною обряду більш ранніх групових могил. Про це свідчить той факт, що ряд поховань могильника мав ознаки, властиві як більш раннім, так і більш пізнім похованням. Мова йде про групу поховань (№ 1, 4, 5), розміщену біля кам'яної закладки, які ще повторюють орієнтацію поховань основної групової ями, але лежать уже в індивідуальних могилах. І серед більш пізніх поховань бачимо також дві групові могили з трьома і п'ятьма кістяками, що свідчать про переживання обряду колективних некрополів.

Про досить незначний хронологічний розрив між похованнями обох етапів свідчить також і спільність типів знахідок при них. В груповій ямі і при одиночних похованнях знайдені однакові підвіски із зубів оленя, близькі за типом пластинки із ікла кабана, зуба вирі-

Рис. 10. Прорізання випростаного кістяка № 93 скорченим на спині похованням № 94.

зуба і т. д. Таким чином, Дерейвський колективний могильник, що в окремих своїх частинах різночасний, являє собою єдиний культурно-історичний комплекс.

Всього в могильнику виявлено 11 поховань з інвентарем; крім того, як уже відзначалося, в засипці поховальних ям західної половини могильника знайдено великі уламки двох неолітичних горщиків. Здебільшого при кістяках виявлено одну-дві знахідки. Лише одне поховання (№ 49) мало порівняно велику кількість прикрас.

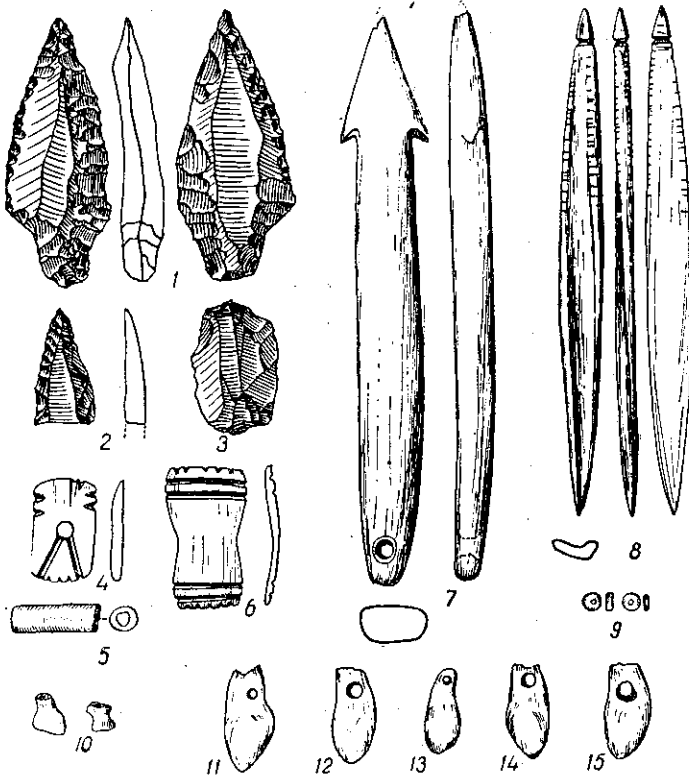

Рис. 11. Інвентар могильника.

При похованнях знайдено: вістря списа з кременю (№ 43), кістяний гарпун (№ 76) і «жерлицю» (№ 80), скребок (№ 63), уламок крем'яного ножа (№ 46), а також прикраси у вигляді підвісок із зубів оленя (№ 45, 49), кістяну пронизку (№ 49), пластинки із ікла кабана (№ 41, 49), кільцеві буси (№ 47); тут зібрані зуби вирізуба (рис. 11).

Вістря списа (рис. 11, 1) видовженої форми має добре виділений черешок. Виготовлене воно з великої ножовидної пластини за допомогою плоскої ретуші. Повну аналогію цьому наконечнику знайти важко. Він лише дещо нагадує видовжені вістря з вигнутою основою з Микільського могильника, нижнього шару Олександрії, стоянки Устя Осколу I тощо.

Гарпун (рис. 11, 7) виготовлений із стінки товстої трубчастої кістки великої тварини. Він має біля вістря два розміщені по боках зубці, а на другому кінці — невеликий отвір. Форма гарпуна досить своєрідна. Він дещо нагадує відомі знаряддя цього типу з неолітичних пам'яток Східної Європи.

Предмет, який умовно названий нами «жерлицею», являє собою видовжене загострене з двох кінців знаряддя (рис. 11, 8). Воно добре

відшліфоване і має біля одного кінця поперечну канавку, що його оперізує. Тут, очевидно, прив'язувалася нитка. Від канавки до середини знаряддя з обох боків нанесено по два ряди коротких насічок.

Уламок крем'яного ножа (рис. 11, 2) і скребок (рис. 11, 3) виготовлені з крупних пластин. Такі знаряддя були поширені в Подніпров'ї в кінці неоліту — на початку епохи металу.

Пластини з ікла кабана дещо різняться за формою. Одна з них, виявлена при похованні № 41, має видовжені пропорції та незначний

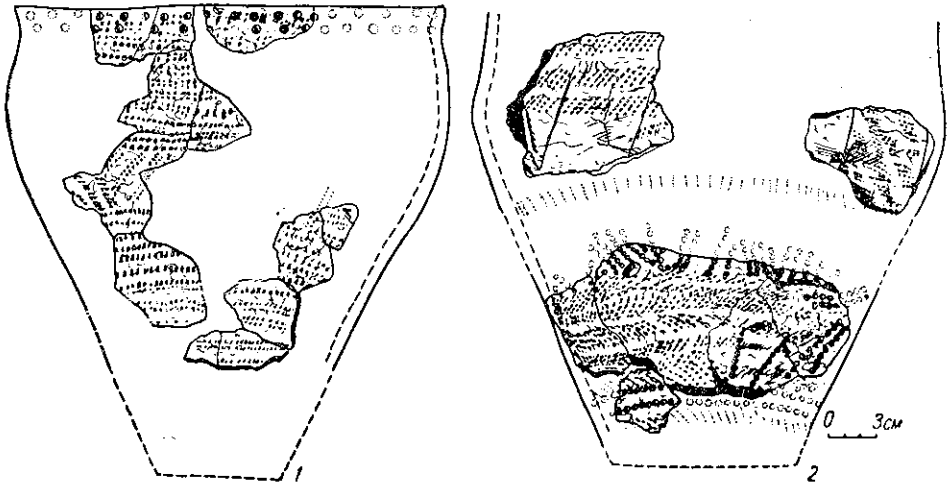

Рис. 12. Горщики, виявлені в засипці поховальних ям (реконструкція).

перехват по боках. По вузьких її сторонах ідуть насічки, а також є по дві поперечні канавки (рис. 6, 3; 11, 6). Повну аналогію цій пластині знаходимо в матеріалах Маріупольського і Микільського могильників. Друга пластина з ікла кабана має підпрямокутну форму. В центрі її є невеликий отвір, від якого до двох кутів йдуть глибокі канавки. Сліди нарізок є також по другий бік отвору. З лицьового боку пластина має по краю сім нарізок (рис. 6, 4, 11, 4). Описана пластина, очевидно, є деякою модифікацією відомих пластин з Маріуполя, що мають по два отвори, від яких ідуть прорізи до кутів.

Підвіски з зубів оленя, виявлені при трьох похованнях, за формою і прийомами виготовлення однакові (рис. 11, 11—15). Подібні прикраси, як і зуби вирізуба, є досить поширеним типом знахідок при кістяках неолітичних могильників Надпоріжжя (Вовніги, Микільський могильник). У невеликій кількості вони виявлені також і в Маріупольському могильнику. Округлі буси (рис. 11, 9) виготовлені із стінок черепашки. Вони невеликих розмірів, мають отвір. Подібні прикраси також відомі в багатьох могильниках Надпоріжжя.

Таким чином, знахідки, виявлені при похованнях Дерев'яного неолітичного могильника, дають право віднести цю пам'ятку до заключної пори неоліту Подніпров'я. Про це ж свідчать і знахідки кераміки. Уламки першого горщика, що залягав у засипці біля групового поховання (№ 42—45), належать плоскодонному горщику середніх розмірів (рис. 6, 1; 12, 1). Він мав широку шийку і помітний перегин корпусу у верхній третині його висоти. Вінця, товщина яких не перевищує товщину стінок, підкреслені двома рядами глибоких циліндричних ямок. Орнамент вкриває горщик від вінець і до самого дна. Мотив узору порівняно простий. Це горизонтальні ряди подвійних або одинарних наколів. Лише в середній частині горщика цей орнамент

замінюється поясом, який складається з ланцюжків накольчастого штампу, що йдуть під кутом один до одного.

Другий горщик, виявлений над кістяками № 49, 49а та 50, за формою близький до першого. Він має лише дещо більший перелом профілю стінки корпусу (рис. 6,2; 12,2). Його узор включає горизонтальні ряди гребінця та окремі вертикальні смуги, заповнені діагональними рядами того ж штампу. В нижній частині горщика є дві стрічки заглибин. Під вінцями горщик мав ряд глибоких циліндричних ямок. Обидва горщики за формою, складом глиняного тіста, що містить домішку трави, і орнаментом є типовими для місцевих лісостепових племен дніпро-донецької культури. Такого ж типу кераміка відома, наприклад, з поселень Бузьки, Успенка та ін. З другого боку, посуд з Деревки за рядом ознак (ямки під вінцями, домішка трави в тісті) до деякої міри відрізняється від кераміки пізніх пам'яток цієї культури у Надпоріжжі.

Опис поховань

Поховання № 1—68 виявлені в західній частині могильника.

№ 1. Індивідуальне поховання чоловіка 35—45 років⁸, який лежав головою на захід, знаходилося в квадраті 213, на південь від основної поховальної ями західної частини могильника, на глибині 111 см⁹.

Воно дуже зруйноване, очевидно, у зв'язку із спорудженням ями для поховання № 47. В анатомічному порядку збереглися лише череп, який був частково перекритий одним із каменів закладки, та уламки плечових кісток (рис. 7).

№ 2. Одиночний череп жінки 25—30 років лежав ліворуч від зруйнованого кістяка № 1, під каменями закладки, на глибині 100 см.

№ 3. Поодинокий череп чоловіка 50—60 років, від якого збереглося лише склепіння, лежав у квадраті 213, на глибині 100 см, на правій половині таза кістяка № 4.

№ 4. Індивідуальне поховання чоловіка 55—65 років знаходилося в квадратах 213 і 218, на глибині 117 см. Покійник лежав на спині, з витягнутими вздовж тулуба руками, головою на захід, лицем на південь. Кістяк зберігся не повністю. Відсутні грудна клітка і гомілки, які зруйновані окопом Великої Вітчизняної війни. Череп частково перекритий кам'яною закладкою. Біля кістяка була знайдена підвіска із зуба оленя (рис. 11, 11).

№ 5. Індивідуальне поховання чоловіка 50—60 років розміщене на межі квадратів 212, 213 і 217, на глибині 95 см. Головою померлий був орієнтований на захід. Дуже зруйноване; в анатомічному порядку збереглися лише череп, ліві ліктюва і променева кістки, ліве стегно без дистального кінця. Під черепом знайдені два зуба вирізува і кусок вохри, під лівою ліктювою кісткою лежала підвіска із зуба оленя із зламаним вушком (рис. 11).

№ 6. Поховання чоловіка 45—55 років, який лежав на спині з пространими руками і ногами, головою на північний захід, знайдене у квадратах 212 і 217, на глибині 107 см, в основній поховальній ямі. Верхня частина його зруйнована похованням № 49. Череп зрушений, без лицевого відділу, нижня щелепа знайдена окремо на місці грудної клітки. Нижні кінцівки, таз і два поперекових хребці збереглися в анатомічному порядку. На нижніх кінцівках лежали поодинокі черепи поховань 11 і 12.

⁸ За визначенням Г. П. Зіневич.

⁹ Глибини взяті від умовної нульової відмітки.

№ 6а. Поховання дорослої людини знаходилось в квадраті 217, на глибині 120 см. Зруйноване при спорудженні ями для кістяка № 49. В анатомічному порядку збереглися нижні і верхні кінцівки.

№ 7. Поодинокий череп чоловіка 50—60 років лежав у квадраті 212, на глибині 111 см. Лицевий відділ та нижня щелепа відсутні.

№ 8. Одинокий череп жінки 25—30 років лежав поруч з черепом № 7, на північ від нього.

№ 9. Поховання чоловіка 55—65 років у квадратах 211, 212 виявлено в ямі з нерівним дном (череп на глибині 112 см, таз — 122 см). Покійник лежав на спині, лицем догори, головою на північний захід. Руки випростані, ноги прямі, тісно зведені. Кістяк зберігся в анатомічному порядку, за винятком правих ліктьової і променевої кісток, грудної клітки та дрібних кісток стоп.

№ 9а. Поховання дорослого знаходилося в північній частині квадрата 212, на глибині 112 см. Майже весь кістяк, за винятком гомілок, зруйнований в обриві. Наявність залишків кістяка свідчить про те, що поховання розміщувалися і на захід від основного ряду, але були розмиті водами річки.

№ 10. Одинокий череп жінки 35—45 років знаходився у східній частині квадрата 212, біля правого стегна кістяка № 9, на глибині 119 см.

№ 11. Одинокий дуже зруйнований череп чоловіка 45—55 років знайдений у квадраті 217, на глибині 97 см.

№ 12. Одинокий череп чоловіка 45—55 років лежав у квадраті 217, на глибині 100 см.

№ 12а. Поховання дорослого у квадраті 217, на глибині 100 см. Дуже зруйноване. В анатомічному порядку лежали тільки великі гомілки.

№ 13. Одинокий череп жінки 40—45 років лежав на правому стегні кістяка № 49, на глибині 105 см. Лицевий відділ відсутній, нижня щелепа була поруч.

№ 14. Одинокий череп жінки 35—45 років лежав у квадраті 217, на глибині 103 см, поруч з черепом № 13, торкаючись його.

№ 15. Одинокий череп жінки 45—55 років знаходився у квадраті 217, на глибині 98 см, над кінцями ніг кістяка № 49. Відсутні лицевий відділ і нижня щелепа.

№ 15а. Поховання дорослого знайдене на межі квадратів 216 і 217, на глибині 130 см. В анатомічному порядку лишилися тільки гомілки.

№ 16. Одинокий череп чоловіка 45—55 років лежав в квадраті 206 між черепами № 17, 54, 55, на глибині 125 см.

№ 17. Одинокий, дуже зруйнований череп дорослого, знайдений на північ від черепа № 16, у квадраті 206, на глибині 119 см.

№ 18. Поховання чоловіка 25—35 років знаходилося в квадратах 206, 211 і 190, на глибині 125 см. Покійник лежав на спині, з випростаними ногами, головою на північний захід, лицем догори. Кістяк зберігся не повністю. Відсутні таз, частина хребців, променева і ліктьова кістки, зруйновані похованням № 18а.

№ 18а. Поховання дорослого, знайдене під скупченням кісток у квадратах 211 і 190, на глибині 125 см. Його яма прорізує впоперек кістяки № 18, 38 і 53. Скупчення складалося із залишків кістяків № 16, 17, 19, 21, 25, 26, 35, 36, 55 і 61 (від них лишилися тільки одинокі черепи), частково кістяків № 20, 18, 38 і 63, зруйнованих похованням № 18а. Кістяк поховання № 18а дуже поганої збереженості. В анатомічному порядку збереглися тільки нижні кінцівки із зруйнованими епіфізами, права рука, уламки таза. Покійник лежав, очевидно, на спині, головою на південний захід. Права рука пряма, кисть на тазі. Ноги випростані.

№ 19. Одиночний череп чоловіка 35—40 років, дуже поганої збереженості, лежав у квадраті 206, на глибині 121 см, на черепі № 18.

№ 20. Поховання чоловіка 50—60 років знайдене на стику квадратів 195, 206 і 190, над кістяками № 30 і 31, на глибині 119 см. Покійник лежав на спині, головою на північний захід, лицем догори. Ліва рука трохи зігнута в лікті. Ноги випростані, права трохи підігнута. Кістяк зберігся не повністю. Нема грудної клітки, кісток лівої руки, таза.

№ 21. Поодинокий, дуже розбитий череп дорослого лежав біля черепа кістяка № 20, трохи на південь від нього, на глибині 121 см.

№ 22. Поховання дорослого знайдене у квадраті 211. Глибина залягання черепа — 124 см, кінців ніг — 112 см, таза — 134 см. Покійник випростаний на спині, голова його орієнтована на захід. Кістяк зберігся в анатомічному порядку, за винятком грудної клітки, частини хребців, променевих і ліктьових кісток. Кінці ніг лежали на черепі кістяка № 29.

№ 23. Поховання жінки 25—35 років виявлене у квадраті 211, поруч з кістяком № 22, трохи на північ від нього, на глибині 115 см. Кістяк лежав на спині, з випростаними руками і ногами, головою на північний захід. Він частково пошкоджений, можливо, похованням № 18а. Відсутні таз, грудна клітка, хребет.

№ 24. Одиночний череп чоловіка 25—30 років знаходився на тазових кістках кістяка № 23, на глибині 122 см. Можливо, що він належав кістяку № 18а. Черепне склепіння розбите, лицевий кістяк та нижня щелепа відсутні.

№ 25. Одиночний череп чоловіка 35—45 років лежав у північно-західній частині квадрата 211, на північ від черепа № 24, на глибині 111 см. Лобна кістка розбита. Лицевий відділ та нижня щелепа відсутні.

№ 26. Одиночний череп дорослої людини, сильно пошкоджений, знайдений у квадраті 211 між стегновими кістками кістяка № 18, на глибині 121 см.

№ 27. Поховання чоловіка 45—55 років знаходилося у квадратах 211 і 216, на глибині 133 см. Верхня половина кістяка з черепом розміщувалася під гомілками кістяка № 22, нижня — під кістяком № 29. Покійник лежав на спині, з випростаними руками і ногами, головою на північний захід, лицем догори. Кістяк зберігся не повністю, відсутні грудна клітка, кістки правої руки. Череп роздавлений.

№ 28. Одиночний череп дорослого, дуже пошкоджений, знайдений у південній частині квадрата 211, під проксимальним кінцем лівого стегна кістяка № 52, на глибині 121 см.

№ 29. Поховання чоловіка 35—45 років знайдене у квадратах 211—216, на глибині 112 см. Ліва скроня черепа перекрита дистальними кінцями гомілок кістяка № 22. Покійник лежав на спині, головою на захід, лицем вправо: руки вздовж тулуба, кисть правої руки на місці таза; ноги випростані, щільно зведені в колінах. Збереженість посередня; відсутні гомілки. Біля правого стегна, нижче на 7 см, знайдений зуб вирізуба (рис. 11, 12).

№ 29а. Поховання дорослого, виявлене над кістяком № 29, на глибині 110 см. Верхня половина тулуба зруйнована похованням № 22. В анатомічному порядку збереглися тільки нижні кінцівки.

№ 30. Поховання жінки 25—30 років знаходилося у квадратах 185 і 190, на глибині 132 см. Воно перекрите похованнями № 20 і 31. Кістяк лежав на спині, головою на захід. Руки простягнуті вздовж тулуба. Ноги прямі, права гомілка перекриває ліву.

№ 31. Поховання жінки 25—35 років виявлене над похованням № 30, на глибині 131 см. Кістяк випростаний на спині, голова орієнтована на захід. В анатомічному порядку збереглася тільки верхня його половина.

№ 32. Фрагмент тім'яної кістки знайдений у південному кутку квадрата 185, на глибині 119 см, на місці грудної клітки кістяка № 20, на 5 см вище від неї.

№ 33. Поховання чоловіка 25—30 років у квадратах 185 і 190, на глибині 132 см. Воно перекрите порушеним кістяком № 33а. Покійник випростаний на спині, голова орієнтована на захід. Кістяк зберігся не повністю. Відсутні хребет з грудною кліткою, ліві променева і ліктьова кістки. Таз в уламках. Череп розбитий.

№ 33а. Поховання дорослого знаходилося над кістяком № 33, на глибині 130 см. Покійник лежав на спині, головою на північний захід. Ноги випростані, тісно зведені. Верхня половина тулуба зруйнована в обриві. В анатомічному порядку збереглися нижні кінцівки з уламками таза.

№ 33б. Поховання дорослого знаходилося на південь від нижніх кінцівок кістяка № 33, в квадраті 190, на глибині 125 см. Верхня половина його зруйнована, можливо, похованням № 33. В анатомічному порядку лишилися нижні кінцівки з розбитими проксимальними кінцями стегнових кісток.

№ 33в. Поховання дорослого розташоване в квадраті 190, на глибині 114 см. Вся верхня половина кістяка з черепом зруйнована похованням № 20, яке лежало на 5 см вище. В анатомічному порядку збереглися гомілки і дистальний кінець лівого стегна.

№ 33г. Поховання дорослого залягало між кістяками № 33в і 33б, на глибині 123 см. Верхня половина тулуба зруйнована похованням № 33в, яке в свою чергу було зруйноване похованням № 20. В анатомічному порядку збереглися стегнові кістки з уламками таза та кістки лівої руки.

№ 34. Одиночний череп чоловіка 35—45 років лежав у квадраті 190, на глибині 112 см.

№ 35. Одиночний череп чоловіка 40—50 років лежав поруч з черепом № 34, на глибині 109 см. Черепне склепіння збереглося добре.

№ 36. Одиночний дуже пошкоджений череп жінки 20—30 років знаходився біля лівої гомілки кістяка № 20, на глибині 113 см.

№ 37. Поховання дорослого у північно-східній частині квадрата 190, на глибині 115 см, поруч з похованнями № 33, 33а, 37а. Покійник лежав на спині, головою на північний захід. Руки і ноги випростані. Кістяк зберігся не повністю. Череп зруйнований, лишилися тільки фрагменти. Відсутні грудна клітка, кістки рук.

№ 37а. Поховання дорослого виявлене над похованням № 37е, на глибині 112 см. Верхня половина кістяка, можливо, була обрізана при копанні ями для покійника № 37, що зроблена з маленьким підбоем, внаслідок чого проксимальний кінець правого стегна кістяка № 37а перекривав ліву променеву кістку кістяка № 37. В анатомічному порядку збереглися тільки нижні кінцівки.

№ 37б. Поховання дорослого виявлене на межі квадратів 189 і 190, на глибині 107 см. Верхня половина кістяка зруйнована в обриві. В анатомічному порядку лежали тільки нижні кінцівки.

№ 37в. Залишки поховання дорослого виявлені у квадратах 189 і 190, на глибині 113 см. В анатомічному порядку лежали велика і мала праві гомілки.

№ 37г. Залишки поховання дорослого знаходилися у північно-східній частині загальної ями, у квадраті 189, на глибині 117 см. Кістяк зруйнований в обриві, за винятком правого стегна та великих гомілок, які збереглися в анатомічному порядку.

№ 37д. Залишки поховання дорослого знаходилися під зрушеним кістяком № 37г, на глибині 122 см. Верхня половина кістяка та його права нога зруйновані в обриві.

№ 37е. Порушене поховання дорослого знаходилося під залишками поховання № 37а, на глибині 125 см. Верхня половина кістяка

зруйнована, можливо, при похованні покійника № 37. В анатомічному порядку лежали нижні кінцівки з уламками таза.

№ 37ж. Залишки поховання дорослого знаходилися безпосередньо під похованням № 37б, на глибині 123 см. Верхня частина кістяка пошкоджена похованням № 37е. В анатомічному порядку збереглися тільки нижні кінцівки.

№ 38. Поховання жінки 25—35 років знаходилося в квадраті 211, на глибині 135 см. Покійниця лежала на спині, головою на північний захід, лицем догори. В анатомічному порядку збереглися тільки череп посередньої збереженості, права плечова кістка та уламки лопаток. Решта кістяка зруйнована похованням № 18а.

№ 39. Поховання чоловіка 45—55 років знаходилося окремо від основної групи поховань, у квадраті 218, на глибині 124 см (рис. 7). Покійник лежав на спині, головою на північний захід, лицем догори. Руки вільно покладені вздовж тулуба, ноги випростані, зведені в колінах. Кістяк зберігся взагалі добре, за винятком частини грудної клітки, поперекових хребців та дрібних кісток рук і ступнів.

№ 40. Поодинокий череп дорослого знайдений у квадраті 195, на глибині 100 см. Череп розбитий, лицевий кістяк і нижня щелепа відсутні.

№ 40а. Поховання дорослого виявлене на межі квадратів 190 і 195, на глибині 110 см. Дуже зруйноване. В анатомічному порядку збереглися тільки гомілки.

№ 40б. Залишки поховання дорослого знайдені поруч з порушеним кістяком № 40а, праворуч від нього, на глибині 109 см. В анатомічному порядку збереглися тільки нижні кінцівки.

№ 41. Поховання чоловіка 45—55 років займає виняткове положення в загальному могильному комплексі (рис. 8). Воно розташоване далі на південь від усіх поховань в квадраті 224. Череп знаходився на глибині 124 см. Верхня точка плечової кістки — на глибині 115 см, кінці ніг — на глибині 113 см, проксимальний кінець стегна — на глибині 139 см. Покійник був похований в сидячому положенні, ногами на південь. Ноги простягнуті, трохи підняті догори. Руки опущені вздовж тулуба. Череп лежав на лівій тім'яній кістці, біля лівого стегна. Він, очевидно, відпав пізніше. Кістяк трохи пошкоджений: відсутні частина ребер, права променева кістка правої руки і ліва мала гомілка. Безпосередньо під черепом, біля стегна знайдена пластинка з ікла кабана (рис. 6, 3; 11, 6), під дистальним кінцем правої гомілки — уламок неолітичної посудини з гребінчастим орнаментом (в тісті домішка трави).

Поховання № 42, 43, 43а, 44, 45 входять в одну групову могилу, яка розміщувалася на стику квадратів 218, 219, 223 і 224. Всі покійники лежали у випростаному положенні, орієнтовані головою на південний захід (рис. 7). Послідовність поховання, очевидно, така: першими були поховані покійники № 42, 43, 45, над ними — № 43а, 44. Над цим груповим похованням і поблизу ями знайдені фрагменти одного горщика, орнаментованого наколами (рис. 6, 1; 12, 1).

№ 42. Поховання жінки 20—25 років. Глибина залягання 110 см. Руки у покійниці покладені вздовж тулуба, ноги випростані, зведені в колінах і трохи підігнуті вправо. В основному кістяк зберігся добре, за винятком частини грудної клітки та правої променевої кістки.

№ 43. Поховання дорослого знаходилося в центрі могили, на глибині 105 см. Руки у покійника витягнуті, кисть правої руки на місці таза. Ноги розведені в колінах. Дистальний кінець правої гомілки лежав на лівій. Збереженість кісток погана. Череп розбитий. На правій половині грудної клітки знайдений крем'яний наконечник списа з двобічною обробкою (рис. 11, 1).

№ 43а. Кістяк підлітка, лежав на похованні № 43, трохи навскіс, на глибині 113 см. Череп на місці грудної клітки кістяка № 43. Кістки дуже пошкоджені. Від черепа збереглися тільки уламки нижньої щелепи.

№ 44. Поховання жінки 40—50 років. Глибина залягання 101 см. Кістяк трохи пошкоджений. Череп в уламках.

№ 45. Поховання жінки 25—30 років. Знайдено під кістяком № 44, на глибині 105 см. Збереженість кісток посередня. Череп розбитий.

№ 46. Індивідуальне поховання чоловіка 25—35 років у квадраті 219, на глибині 125 см (рис. 7). Покійник лежав на спині з випростаними руками і ногами, головою на південний захід, лицем на захід. Кістяк дуже пошкоджений, особливо його ліва частина, що обвалилася в обрив. Гомілки відрізані, очевидно, при похованні покійника № 47. В анатомічному порядку збереглися череп в уламках, хребет з тазовими кістками, кістки правої руки, за винятком променевої, і праве стегно. На кістках залишилися сліди червоної вохри. Під лівою половиною таза знайдений уламок крем'яного ножа, а також зуб вирізуба (рис. 11, 2, 13).

№ 47. Індивідуальне поховання дитини знаходилося на межі квадратів 218 і 219, на глибині 138 см (рис. 7). Покійник випростаний на спині, кисті рук на тазі, ноги простягнуті, трохи зведені в колінах. Кістяк дещо пошкоджений. Відсутні таз, частина хребта, ліва променева і ліктьова кістки. Біля підборіддя знайдено 7 маленьких бусинок з черепашки (рис. 11, 9).

№ 48. Уламки одиночного черепа дорослого лежали в квадраті 212, на глибині 111 см, праворуч від поховання № 6.

№ 49. Поховання чоловіка 38—40 років у квадратах 212 і 217, на глибині 125 см. Воно зруйнувало ряд поховань (№ 6, 6а, 12а, 13, 14, 15, 15а, 56, 57, 58, 59, 49а, що лежали вище). Покійник лежав на спині, головою на захід, лицем на південь. Він стиснутий в плечах. Руки щільно притулені до тулуба, кисті — на тазових кістках. Ноги простягнуті, ступні щільно зведені. Кістяк дещо пошкоджений. Відсутні грудна клітка, частина хребта. Череп в уламках. Біля правої половини таза знайдена чотирикутна пластинка з ікла кабана з отвором в центрі; навколо черепа — п'ять підвісок із зубів оленя; між стегновими кістками — бусина з трубчастої кістки та 35 зубів вирізуба (рис. 5; 6, 4; 11, 4, 5).

№ 49а. Поховання дорослого виявлене у квадраті 212, на глибині 127 см, ліворуч від кістяка № 49. Покійник лежав на спині, головою на північний захід. Ліва рука витягнута. Нижні кінцівки та кістки правої руки зруйновані похованням № 49. Череп відсутній. Безпосередньо на тазових кістках були знайдені два уламки посудини з гребінчастим орнаментом (рис. 6, 2; 12, 2).

№ 50. Поховання жінки 40—50 років знаходилося у квадраті 212, на глибині 121 см. Кістяк лежав на спині, головою на північний захід. Ліва рука зігнута в лікті в напрямку до підборіддя, права — пряма. Ноги випростані, щільно зведені. Праворуч від кістяка знайдений уламок посудини з гребінчастим орнаментом (рис. 6, 2).

№ 51. Одиночний дуже пошкоджений череп дорослого лежав у квадраті 212, на глибині 123 см.

№ 52. Поховання чоловіка 40—50 років знаходилося у квадратах 211, 216, на глибині 129 см. Його череп перекривався лівою половиною таза кістяка № 22. Покійник лежав на спині, головою на захід. Ліва рука притиснута до тулуба, права трохи зігнута в лікті, кисть її — на місці таза. Ноги випростані, зведені в п'ятках. Кістяк трохи пошкоджений: відсутні грудна клітка і хребет, таз в уламках.

№ 53. Поховання жінки 40—50 років виявлене у квадраті 211, на глибині 128 см. Права його половина перекривалася частиною кістяка

№ 23. Кістяк випростаний на спині, головою орієнтований на захід; він дещо пошкоджений, можливо, похованням № 18а.

№ 54. Одиночний череп чоловіка 50—60 років лежав на межі квадратів 206 і 211, на рівні поховань № 16 і 53, на глибині 125 см.

№ 55. Одиночний череп дорослого, дуже пошкоджений, знаходився у квадраті 211, на правій плечовій кістці кістяка № 38, на глибині 129 см.

№ 56—58. Одиночні черепи дорослих (№ 57 — жіночий, 40—50 років, № 58 — чоловічий, 55—65 років) знайдені на межі квадратів 217 і 212. Глибина залягання черепа № 56—117 см, черепів № 57, 58—116 см.

№ 59. Поховання дитяче виявлене в квадраті 217, на глибині 117 см, частково перекривалося кістяками № 6 і 6а. Покійник випростаний на спині, голова орієнтована на захід. Кістяк дуже зруйнований. В анатомічному порядку збереглися тільки череп в уламках, ліктьові кістки та кістки лівої ноги із зруйнованими епіфізами.

№ 59а. Залишки поховання дорослого виявлені в квадраті 217, на глибині 116 см. Покійник лежав на спині, з випростаними ногами, які були тісно зведені в колінах. В анатомічному порядку збереглися тільки нижні кінцівки. Верхня половина кістяка зруйнована похованням № 49.

№ 60. Одиночний череп молодої жінки лежав у центрі квадрата 211, на глибині 135 см.

№ 61. Одиночний, дуже пошкоджений череп дорослого знаходився у квадраті 190, на глибині 130 см.

№ 62. Поховання дитяче знайдене в квадраті 211, на глибині 142 см. Верхня половина тулуба з черепом лежала на лівій половині кістяка № 63. Покійник був випростаний на спині, головою орієнтований на захід. Кістки збереглися погано, гомілки відсутні.

№ 63. Поховання чоловіка 35—45 років виявлене в квадраті 211, безпосередньо під кістяком № 53, на глибині 139 см. Покійник випростаний на спині, голова орієнтована на захід. Ліва половина кістяка зруйнована похованням № 62.

№ 64. Одиночне поховання чоловіка 45—55 років знаходилося у квадратах 223 і 453, на глибині 125 см, на схід від кістяка № 41, паралельно йому (рис. 3). Покійник випростаний на спині, голова орієнтована на південь. Кістяк зберігся в основному добре, за винятком частини грудної клітки. Череп роздавлений.

№ 65. Одиночне поховання дитини виявлене в квадраті 453, на глибині 120 см (рис. 3). Покійник лежав на спині, головою на південний захід. Ноги випростані, тісно зведені. Кістки збереглися погано. Череп розбитий.

№ 66. Одиночне поховання дорослого знаходилося у східній частині квадрата 453, на глибині 103 см (рис. 3). Верхня половина кістяка разом з черепом відрізана окопом. Покійник орієнтований на південь. Ліва нога пряма, права зігнута в коліні під кутом, стегнова кістка ввернута голівкою в протилежний бік.

№ 67. Одиночний череп дорослого лежав у квадраті 213, на захід від основної групи поховань, під великим каменем закладки, на глибині 136 см.

Поховання № 68—144 виявлені у східній частині могильника (рис. 1; 9).

№ 68. Індивідуальне поховання чоловіка 45—55 років знаходилося у квадратах 89—90, на глибині 125 см від поверхні. Покійник випростаний на спині, з прямими ногами. Руки вільно покладені вздовж тулуба. Голова орієнтована на південь. Кістяк зберігся, в основному, добре (рис. 13).

№ 69—70. Залишки поховань дорослих виявлені в розвідковій траншеї, на площі квадратів 283 і 288. Кістяки зруйновані. Від № 69 за-

лишились гомілки, від № 70 — маленький уламок черепа та уламки плечової і гомілкової кісток. Навколо цих кістяків є скупчення кісток тварин.

№ 71. Поховання дорослого розташоване в південно-західній частині квадрата 30, в першому ряді поховань і залягає на глибині 100 см. Покійник лежав на спині, головою на північний захід. Ноги випростані, зведені в колінах. Верхня половина кістяка обвалилася в обрив. В анатомічному порядку збереглася тільки його нижня частина, від поперекових хребців. Праве стегно і ліва половина таза в уламках.

№ 72. Поховання дорослого, що входило в групу з чотирьох одиночних кістяків (№ 72, 73, 74, 83), розташоване в квадраті 3, на глибині 100 см. Воно знаходилося безпосередньо під закладкою з чотирьох каменів. Покійник лежав на боці, головою на захід. Ноги зігнуті в колінах, права рука покладена прямо, ліва зігнута в лікті.

№ 73. Поховання жінки 35—45 років виявлене на межі квадратів 3 і 4, на глибині 70 см. Кістяк лежав на спині, головою на південь, лицем догори. Нижня його половина зруйнована похованням № 74. В анатомічному порядку збереглися: череп без лицевого відділу, фрагменти лопатки, частина хребців, кістки рук в уламках, кілька ребер.

№ 74. Поховання чоловіка 50—60 років розташоване на межі квадратів 3 і 4, на глибині 100 см. Покійник лежав на спині, головою на захід, права рука простягнута вздовж тулуба. Ноги випростані, щільно зведені. Кістяк трохи порушений похованням № 72. Відсутні ліва половина грудної клітки, хребет, кістки лівої руки.

№ 75. Одиночне поховання жінки 40—50 років залягає в квадраті 51, на глибині 130 см. Покійниця, очевидно, лежала на спині, головою на північний схід, права рука трохи відхилена в бік, ноги злегка розведені. Кістяк зберігся погано. Гомілки зруйновані піччю слов'янського житла. В анатомічному порядку збереглися череп, хребет, права рука, фрагменти стегнових кісток.

№ 76. Поховання чоловіка 45—55 років виявлене в квадраті 51, на глибині 100 см, в першому ряді поховань. Покійник лежав на спині, головою на захід. Руки його були покладені вздовж тулуба. Права половина кістяка зруйнована похованням № 78, череп якого знаходився на місці правої плечової кістки. В анатомічному порядку збереглися череп, ліва ключиця, уламки кісток лівої руки, частина хребців та стегнові кістки. Біля лівої ліктьової кістки на 12—15 см нижче знайдений кістяний гарпун, який лежав вістрям у бік кістяка (рис. 11, 7; 14, 1).

№ 77. Одиночний череп дорослого лежав на правому стегні кістяка № 75, на глибині 120 см.

№ 78. Поховання дорослого знаходилося в північно-східній частині квадрата 51, на глибині 110 см і входило до першого ряду поховань. Покійник лежав на спині, головою на захід, дуже стиснутий в плечах. Руки прями, притиснуті до тулуба. Ноги випростані. Верхня частина тулуба залягає трохи вище, ніж таз і нижні кінцівки. Кістяк зберігся не повністю: відсутня грудна клітка, таз в уламках.

№ 79. Одиночний череп дорослого лежав у квадраті 30, на глибині 125 см.

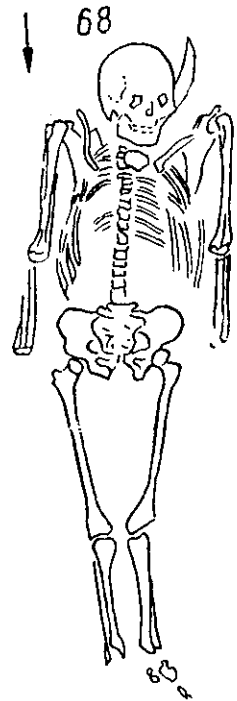

Рис. 13. Одиночне поховання № 68.

№ 80. Індивідуальне поховання дорослого знаходилося в квадратах 109 і 110, на глибині 140 см (рис. 15). Покійник лежав випростаний на спині, головою на південь, лицем догори. Ліва половина кістяка загинула в обриві. На тазових кістках знайдені уламки черепа дитини (?), а також хребці і залишки ребер. Можливо, це поховання матері з дитиною. Нижче правої лопатки виявлене кістяне вістря з насічками (рис. 11, 8; 14, 2).

№ 81. Індивідуальне поховання чоловіка 45—55 років знайдене поблизу кістяка № 80, в квадраті 115, на глибині 80 см (рис. 15).

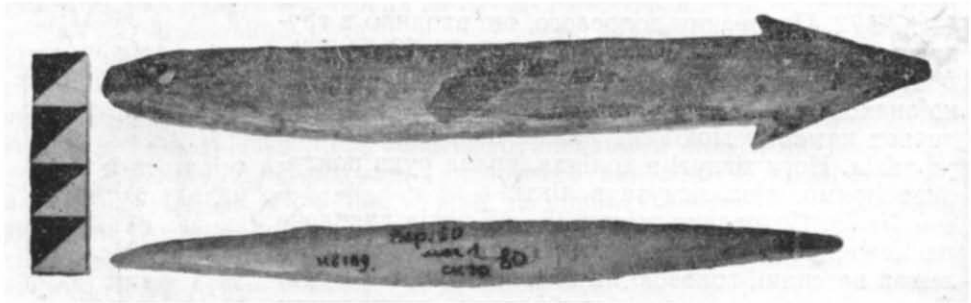

Рис. 14. Гарпун і «жерлиця», виявлені при похованнях № 76 і 80.

Покійник випростаний на спині, голова орієнтована на захід. Руки лежали вздовж тулуба. Нижня половина кістяка зруйнована окопом.

№ 82. Індивідуальне поховання дорослого знаходилося в квадраті 2, на глибині 110 см (рис. 15). Зверху воно засипане черепашками. Покійник лежав на спині, головою на південь. Череп трохи піднятий. Лице повернуте вправо. Права рука слабо зігнута, кисть притиснута до тазу, ліва зігнута сильніше. Ноги зігнуті в колінах і розведені в сторони, п'ятки разом. Кістки збереглися добре, за винятком грудної клітки і лівої руки. На них помітні слабкі сліди фарбування коричневою вохрою (особливо на черепі). Тут же знайдений кусочок вохри того ж кольору.

№ 83. Індивідуальне поховання чоловіка 40—50 років розташоване на межі квадратів 8 і 9, під закладкою з 14 великих каменів. Під кістяком скупчення черепашок. Покійник, злегка скорчений, лежав на лівому боці, головою на схід. Права рука пряма. Ліва не збереглася. Від ніг залишилися уламки.

№ 84. Індивідуальне поховання жінки 30—40 років знайдене в західній частині східної половини могильника, в квадраті 107, на глибині 70 см. Кістяк випростаний на спині, голова орієнтована на південний захід. Зберігся він погано: відсутня грудна клітка, ліва променево-ліктвова кістки (рис. 15).

№ 85. Поховання жінки 35—45 років знаходилося в квадраті 34, на глибині 116 см, на східному кінці другого ряду поховань. Кістяк випростаний на спині, головою орієнтований на північний захід. Зберігся він погано. Нижні кінцівки відрізані окопом. Череп в уламках.

№ 86. Поховання чоловіка 35—45 років лежить поруч з попереднім, праворуч від нього, на глибині 117 см. Покійник випростаний на спині, голова орієнтована на північний захід. Кістяк дуже зруйнований. В анатомічному порядку збереглася тільки його верхня частина з роздавленим черепом. Нижня половина відрізана окопом.

№ 87. Поховання чоловіка 35—45 років знаходилося поруч з попереднім, на межі квадратів 35 і 34, на глибині 130 см. Покійник випростаний на спині, голова орієнтована на північний захід. Кістяк зберігся не повністю. Немає грудної клітки, лівої ліктвової і правої променево-ліктвової кісток. Нижні кінцівки зруйновані окопом.

№ 88. Поховання чоловіка 45—55 років знаходилося в квадраті 35, на глибині 131 см. Орієнтація і положення покійника аналогічні попереднім. Збереженість кісток погана. В анатомічному порядку збереглася верхня половина кистяка. Нижня зруйнована окопом. В області грудної клітки знайдений скребок на відщепі (рис. 11, 3).

№ 89. Поховання дорослого виявлене в квадраті 40, поруч з попереднім, на глибині 120 см. Положення покійника таке ж саме, як

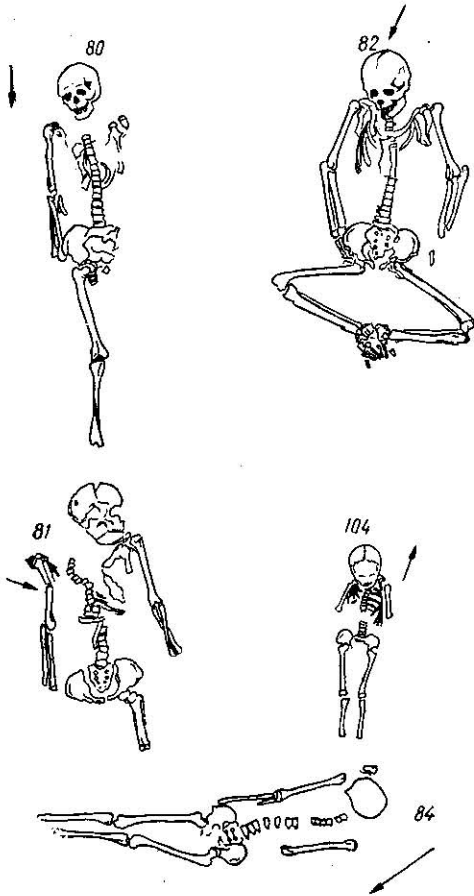

Рис. 15. Одиночні поховання № 80, 81, 82, 84 і 104.

Рис. 16. Скорчене на спині поховання № 94.

і в похованнях № 85—88. Кістяк дуже зруйнований. Череп відсутній. В анатомічному порядку лежали частина хребта, плечові кістки, уламки ребер, таза. Нижні кінцівки у фрагментах. Біля кистяка та під ним знаходилися великі трубчасті кістки людини.

№ 90. Поховання дорослого знаходилося в квадраті 56, на глибині 137 см, також в другому ряді поховань. Кістяк майже повністю зруйнований, за винятком плечових кісток, частини грудної клітки і розбитого черепа з нижньою щелепою та залишками лицевого відділу.

№ 91. Індивідуальне поховання підлітка знаходилося в квадратах 44 і 45, на глибині 120 см. Покійник випростаний на спині, голова орієнтована на північ. Кістки дуже погано збережені.

№ 92. Поховання дорослого знаходилося на межі квадратів 53, 57 і 58, на глибині 127 см, в першому ряді поховань. Покійник лежав

на спині, головою на північний захід. Кістяк майже повністю зруйнований. В анатомічному порядку лежали тільки уламки розбитого черепа, поперекові хребці, фрагменти таза та стегнові кістки.

№ 93. Поховання чоловіка 35—45 років знаходилося в квадратах 53 і 58, на глибині 131 *см*, в першому ряді поховань. Покійник випростаний на спині, голова орієнтована на північний захід. Кістяк був порушений похованням № 94. Череп розбитий.

№ 94. Поховання жінки 35—40 років знаходилося в квадраті 58, на 15 *см* нижче кістяка № 93, на глибині 146 *см* (рис. 16). Над ним, вище на 25 *см*, виявлений невеликий камінь. Другий камінь того ж розміру (30 *см* впоперек) стояв біля ніг. Покійник лежав на спині, головою на захід. Ноги, зігнуті в колінах, звалилися вліво. Ліва рука простягнута, права зігнута в лікті, кисть її — на грудях. Кістяк зберігся добре.

№ 95. Поховання дитяче, знайдене в квадраті 59, на глибині 125 *см*, в першому ряді поховань. Майже повністю зруйноване. В анатомічному порядку лишилися тільки уламки черепа та стегова кістка.

№ 96. Поховання дорослого розташоване в квадратах 59 і 64, на глибині 125 *см*, в першому ряді поховань. Покійник випростаний на спині, голова орієнтована на північний захід. Ноги простягнуті, зведені разом. Руки вздовж тулуба, кисть лівої — на тазі. Кістки поганої збереженості. Череп розбитий. Відсутні частина хребта, таз, грудна клітка.

№ 97. Поховання дорослого знаходилося на межі квадратів 59, 60 і 64, в першому ряді поховань, на глибині 129 *см*. Його перекривав під кутом кістяк № 96. Покійник випростаний на спині, голова орієнтована на північний захід. Збереженість кісток погана. Череп розбитий. Грудна клітка і частина хребта відсутні.

№ 97а. Залишки поховання підлітка знайдені вправо від кістяка № 97, на глибині 125 *см*. В анатомічному порядку збереглися тільки проксимальні кінці стегнових кісток з уламком таза.

№ 98. Поховання дорослого розташоване в квадратах 60 і 65 на глибині 120 *см*, в першому ряді поховань. Покійник випростаний на спині, голова орієнтована на північний захід. Кисть лівої руки на тазових кістках. Кістяк поганої збереженості. Права половина таза та поперекові хребці відсутні.

№ 99. Одиночний розбитий череп дорослого знаходився на місці правої половини таза кістяка № 98, на глибині 115 *см*.

№ 100. Одиночний розбитий череп дорослого лежав у квадраті 60, на глибині 110 *см*.

№ 101. Поховання жінки 28—38 років знаходилося в квадратах 60 і 65, праворуч від кістяків № 98—100, в першому ряді поховань, на глибині 110 *см*. Кістяк лежав на спині, головою на північний захід. Кисті рук на тазі, ноги випростані. Збереженість кісток середня. Відсутня грудна клітка.

№ 101а. Дуже зруйноване поховання підлітка знаходилося праворуч від кістяка № 101, на глибині 115 *см*. В анатомічному порядку збереглися тільки фрагменти нижніх кінцівок.

№ 101б. Залишки поховання дорослого знаходилися поруч з похованням 101а, на глибині 112 *см*. В анатомічному порядку збереглися тільки нижні кінцівки з уламками таза та дистальними кінцями ліктьових кісток. Проксимальні кінці гомілок зруйновані сучасною ямою.

№ 102. Поховання чоловіка 25—35 років. Розташоване в квадраті 64, на глибині 120 *см*, в першому ряді поховань. Покійник випростаний на спині, голова орієнтована на північний захід. Поховання сильно зруйноване сучасною ямою. В анатомічному порядку залягають розбитий череп, ліва плечова кістка, ключиці та частина хребта.

№ 103. Поховання чоловіка 35—45 років. Входило до другого ря-

ду поховань в квадратах 63, 64 і 69, на глибині 127 см. Покійник випростаний на спині, кисті рук на тазі, голова орієнтована на північний захід. Кістяк зберігся добре.

№ 104. Індивідуальне поховання дитини займало північну частину квадрата 31. Воно лежало на глибині 127 см і частково перекривалося купою черепашок, яка заповнювала енеолітичне житло. Покійник лежав на спині, з прямими ногами і покладеними вздовж тулуба руками, головою на північ. Під правою плечовою кісткою виявлені сліди фарби (рис. 15).

№ 105. Поховання дорослого знаходилося в квадраті 52, під черинню печі часу Київської Русі і входило до першого ряду поховань. Покійник орієнтований головою на північний захід. Кістяк майже зовсім зруйнований. В анатомічному порядку збереглися тільки череп та ліва плечова кістка.

№ 105а. Поховання підлітка розташоване поруч з кістяком № 105. В анатомічному порядку лежать тільки стегнові кістки.

№ 106. Уламки одиночного черепа знайдені праворуч від кістяка № 105.

№ 107. Індивідуальне поховання дитини знаходилося на межі квадратів 44 і 49, на глибині 110 см. Покійник лежав на спині, головою на північ. Ноги прямі. Руки не збереглися, за винятком уламка плечової кістки. Череп у фрагментах (рис. 9).

№ 107а. Залишки поховання дорослого знаходилися на стику квадратів 45, 40, 61 і 66, на глибині 122 см і входили до другого ряду поховань. В анатомічному порядку збереглися нижні кінцівки у фрагментах, уламки лівої половини таза і три поперекові хребці. Верхня половина кістяка зруйнована похованням № 134. Кінці ніг зруйновані заглибиною енеолітичного часу.

№ 107б. Залишки поховання підлітка. Воно виявлене в квадратах 61 і 66, на глибині 125 см, в другому ряді поховань. Верхня частина кістяка з черепом зруйнована при похованні нового покійника (кістяк № 107в). В анатомічному порядку лишилися уламки стегнових і плечових кісток, а також таза.

№ 107в. Дуже зруйноване поховання підлітка, розташоване в квадраті 61, на глибині 116 см, в другому ряді поховань. В анатомічному порядку лишилися тільки гомілки.

№ 107г. Зруйноване поховання дорослого виявлене в квадраті 61, на глибині 122 см, в другому ряді поховань. В анатомічному порядку збереглися тільки п'яткові кістки та уламок лівої гомілки.

№ 107д. Залишки поховання дорослого знаходилися між кістяками № 107а і 107г, на глибині 132 см. В анатомічному порядку лишилися гомілки і ліве стегно.

№ 107е. Залишки поховання дорослого, яке було зруйноване при копанні ями для покійника № 91, знаходилися в квадраті 45, на глибині 130 см, в другому ряді поховань. В анатомічному порядку збереглися тільки гомілки.

№ 108. Індивідуальне поховання дорослого виявлене у квадратах 47 і 48, на глибині 128 см. Належало жінці 25—30 років. Кістяк лежав на спині, головою на південний захід. Ноги й руки випростані, плечі стиснуті. Кістяк пошкоджений. Нема частини кісток рук, хребта, таза.

№ 109. Одиночний череп жінки 40—50 років лежав на місці таза кістяка № 108, на глибині 116 см.

№ 110. Поховання дорослого знаходилося поруч з кістяком № 103, в квадратах 63 і 68, на глибині 132 см, в другому ряді поховань. Покійник лежав на спині, головою на північний захід. Руки і ноги випростані. В анатомічному порядку збереглися дуже розбитий череп, уламки кісток рук, частина ребер, нижні кінцівки.

№ 110а. Залишки поховання дитини розташовані під кістяком № 110, на глибині 144 *см*. В анатомічному порядку збереглися тільки гомілки та ліве стегно.

№ 111. Поховання жінки 25—35 років знаходилося в квадраті 63, в другому ряді поховань, на глибині 138 *см* поруч з кістяком № 114 і було частково ним перекрите. Кістяк лежав на спині, головою на північний захід. Він дуже пошкоджений. Нижні кінцівки порушені ямою слов'янського часу. Грудна клітка і хребет не збереглися.

№ 112. Одиночний череп дорослого лежав ліворуч від поховання № 111, на глибині 128 *см*.

№ 113. Одиночний череп чоловіка 35—40 років знаходився в центрі квадрата 63, на глибині 128 *см*, поруч лежала його нижня щелепа.

№ 114. Поховання чоловіка 30—40 років знаходилося в квадратах 63 і 68, на глибині 138 *см*, в другому ряді поховань. Покійник випростаний на спині, голова орієнтована на північний захід. Кістяк зберігся не повністю. В анатомічному порядку лежали череп, хребет, таз, права рука і уламок від лівої.

№ 115. Дуже зруйноване поховання дорослого знаходилося в квадраті 63, ліворуч від поховання № 111, на глибині 128 *см*, в другому ряді поховань. В анатомічному порядку збереглися череп в уламках і фрагменти кісток рук.

№ 116. Одиночний череп дорослого лежав у квадраті 62, на глибині 124 *см*.

№ 117. Поховання чоловіка 45—55 років знаходилося в квадраті 62, на глибині 138 *см*, в другому ряді поховань. Покійник лежав на спині, головою на північний захід. Ноги випростані, руки притиснуті до тулуба, ліва трохи зігнута в лікті, кисть її лежить на тазі. Кістяк дещо пошкоджений. В анатомічному порядку виявлені череп, верхні та нижні кінцівки з уламками таза, частина хребта.

№ 118. Одиночний сильно пошкоджений череп знаходився біля черепа кістяка № 117, на глибині 132 *см*.

№ 118а. Залишки поховання дорослого, яке було зруйноване при похованні покійника № 117, знаходилися на межі квадратів 62 і 67, на глибині 143 *см*, в другому ряді поховань. В анатомічному порядку збереглися тільки гомілки з розбитими епіфізами, праве стегно та кістки правої руки.

№ 118б. Залишки поховання дорослого знайдені поруч з кістяком № 118а, на глибині 142 *см*, в другому ряді поховань. В анатомічному порядку збереглися тільки ліва гомілка і кістки стопи.

№ 119. Поховання дорослого розташоване ліворуч від кістяка № 117, на глибині 125 *см*, в другому ряді поховань. Кістяк зберігся не повністю. В анатомічному порядку лежали череп, уламки верхніх і нижніх кінцівок.

№ 120. Одиночний череп дорослого лежав поруч з черепом кістяка № 119, на глибині 135 *см*.

№ 120а. Залишки поховання дорослого виявлені в квадраті 62, на глибині 137 *см*, в другому ряді поховань. Зруйноване похованням № 134. В анатомічному порядку збереглися нижні кінцівки в уламках і права плечова кістка з лопаткою.

№ 120б. Залишки поховання дорослого (зруйноване похованням № 134) знаходилися поруч з кістяком № 120а, на глибині 141 *см*, в другому ряді поховань. В анатомічному порядку збереглися тільки уламки стегнових кісток і частина таза.

№ 120в. Зруйноване поховання дорослого розташоване в квадраті 61, на глибині 135 *см*, в другому ряді поховань. В анатомічному порядку лежали кістки правої ноги з частиною таза та уламки лівої ноги.

№ 120г. Залишки поховання дорослого знаходилися під кістяком № 120в, на глибині 140 см. Кістяк зруйнований похованням № 134. В анатомічному порядку збереглися тільки нижні кінцівки.

№ 120д. Залишки поховання дитини знаходилися в квадраті 66, на глибині 138 см, в другому ряді поховань. Верхня половина кістяка зруйнована похованнями 120в—г. Нижні кінцівки перекривалися господарською ямою епохи міді. Зверху лежали уламки посуду та ріг тура. В анатомічному порядку збереглися тільки стегнові і гомілкові кістки.

№ 121. Одиночний череп дорослого лежав на черепі кістяка № 115, на глибині 123 см.

№ 122. Одиночний дуже розбитий череп чоловіка 40—50 років знаходився в квадраті 86, на глибині 90 см. Поруч у безладді лежали деякі окремі кістки людини.

№ 123. Індивідуальне поховання жінки 45—55 років виявлене в квадраті 277, на глибині 124 см. Кістяк лежав на спині, головою на південь. Руки і ноги випростані. Зберігся він не повністю: відсутні кістки лівої руки, права половина грудної клітки. Гомілки частково перекриті скупченням черепашок, в якому трапляється енеолітична кераміка.

№ 124. Індивідуальне поховання дорослого знаходилося в квадраті 279, на глибині 124 см. Покійник випростаний на спині, голова орієнтована на південний захід. Кістяк дещо зруйнований: нема правої руки і правої половини грудної клітки.

№ 125. Індивідуальне поховання підлітка виявлене на межі квадратів 50 і 280, на глибині 115 см. Покійник випростаний на спині, голова орієнтована на південний захід. Кістяк зберігся не повністю. Відсутні променеві і ліктьові кістки, грудна клітка і хребет. Череп роздавлений.

№ 126. Індивідуальне поховання жінки 30—40 років знаходилося у квадратах 50 і 71, на глибині 115 см. Кістяк випростаний на спині, голова орієнтована на південний захід. Руки витягнуті вздовж тулуба, кисті на тазі. Поперек лівої плечової кістки лежала ліктьова. Кістяк пошкоджений: відсутня грудна клітка. Верхні кінцівки у фрагментах.

№ 127. Індивідуальне поховання жінки 16—18 років, виявлене на стику квадратів 50, 71 і 301, на глибині 117 см. Орієнтація і положення таке ж, як у похованнях № 124—126. Кістяк зруйнований: відсутні грудна клітка і ліва половина таза з уламком стегна.

№ 128. Одиночний череп дорослого лежав на місці лівої половини грудної клітки поховання № 127, на глибині 120 см.

№ 129. Індивідуальне поховання чоловіка 40—50 років знаходилося в квадраті 301, на глибині 121 см. Покійник випростаний на спині, голова орієнтована на південний захід. У плечах він стиснутий, руки покладені вздовж тулуба, кисті під тазом, ноги випростані.

№ 130. Індивідуальне поховання дитини знаходилося в квадраті 280, на глибині 136 см. Покійник орієнтований на південний захід. Кістяк сильно пошкоджений. В анатомічному порядку збереглися тільки залишки черепа, нижня щелепа і стегнові кістки.

№ 131. Індивідуальне поховання жінки 16—20 років знаходилося у квадраті 301, на глибині 127 см, на південь від кістяка № 129, паралельно йому. Кістяк орієнтований головою на південний захід, дуже зруйнований. В анатомічному порядку збереглися уламки черепа, частина хребта із залишками ребер, права ліктьова кістка. Таз з уламками правого стегна зсунений на місце грудної клітки. Фрагменти гомілок знайдені у безладді поруч з кістяком.

№ 131а. Залишки індивідуального поховання дитини виявлені на схід від поховань № 131 і 136, у квадраті 306, на глибині 144 см. В

анатомічному порядку збереглися тільки гомілки з уламками стегнових кісток.

№ 132. Дуже зруйноване поховання дорослого знаходилося в квадраті 63, на глибині 139 см, під кістяком № 115 і входило до другого ряду. Покійник орієнтований на північний захід. Нижня половина кістяка зруйнована ямою слов'янського часу. В анатомічному порядку збереглися тільки розбитий череп і плечові кістки.

№ 133. Поховання чоловіка 35—45 років знаходилося у квадраті 62, на глибині 156 см, нижче кістяка № 119, який частково його перекривав, і входило до другого ряду поховань. Покійник випростаний на спині, орієнтований на північний захід. В основному кістяк зберігся добре, за винятком грудної клітки та лівої малої гомілки. Це поховання, можливо, зруйнувало кістяки № 118 і 119.

№ 134. Індивідуальне поховання дорослого знаходилося на площі другого ряду поховань, в квадраті 61, під долівкою землянки Київської Русі, на глибині 154 см. Покійник випростаний на спині, голова орієнтована на південний захід. Кістяк зберігся в основному добре, за винятком грудної клітки і частини хребта. Він інтенсивно засипаний вохрою.

№ 135. Індивідуальне поховання дорослого виявлене в квадраті 72, на глибині 144 см. Покійник орієнтований на південь. Кістяк майже повністю зруйнований. В анатомічному порядку збереглися тільки уламки черепа, кілька хребців, фрагменти кісток правої руки, уламок таза і права велика гомілка.

№ 136. Індивідуальне поховання дитини знаходилося на місці грудної клітки і шийних хребців кістяка № 131, на глибині 144 см. Дуже зруйноване. В анатомічному порядку збереглися тільки уламки черепа і довгі кістки нижніх кінцівок з обламаними епіфізами. Стегнові кістки і одна гомілка знайдені на північ від залишків кістяка.

№ 137. Індивідуальне, повністю зруйноване поховання дитини знаходилося в квадраті 727, на глибині 30 см. Зберігся тільки череп, над яким лежало два камені. Поруч з черепом знайдена невелика посудинка зрубного часу.

№ 138. Індивідуальне поховання підлітка знаходилося в квадраті 47, на глибині 165 см. Покійник лежав на спині, головою на південь. Руки зігнуті в ліктях, в напрямку до плечей. Ноги трохи підігнуті в колінах. Кістяк зберігся добре, за винятком поперекових хребців та дрібних кісток стоп.

№ 139. Майже повністю зруйноване поховання дитини знаходилося в квадраті 726, на глибині 90—100 см. В анатомічному порядку збереглися уламок черепа і стегнові кістки. Трохи вище (на 10 см) виявлений маленький округлодонний горщик з шнуровим орнаментом (рис. 17) і вістря списа.

№ 140. Індивідуальне поховання чоловіка 25—30 років виявлене на стику квадратів 710, 715, 731 і 736, на глибині 70 см. Покійник лежав головою на північ, на спині, можливо, з підігнутими вгору ногами, судячи з положення правого стегна. Руки трохи зігнуті в ліктях, кисті — на тазі. В анатомічному порядку збереглася верхня половина кістяка і праве стегно.

№ 140а. Залишки поховання дорослого знаходилися у квадратах 731 і 736, на глибині 70 см, на північ від кістяка № 140, який і зруйнував верхню його половину. В анатомічному порядку збереглися нижні кінцівки. Покійник, очевидно, був випростаний на спині.

№ 141—143. Групове поховання трьох кістяків (141—143) знаходилося в квадратах 706—707, 711—712, на глибині 70 см від поверхні. Всі покійники поховані в одній вузькій ямі, очевидно, одночасно (рис. 18). Центральний (142) лежав вільно, обидва крайні (141, 143)

притиснуті до нього. Всі кістяки випростані, кінці ніг зведені майже в одну точку. Покійник № 141 був крайнім з півдня. Він лежав на лівому боці, головою на захід, лицем до центрального. Руки простягнуті вздовж тулуба, права нога перекривала ліву. Кістяк належав чоловікові 40—50 років. Кістяк № 142 належав чоловікові також 40—50 років. Покійник лежав на спині, головою на захід, лицем догори. Кіс-

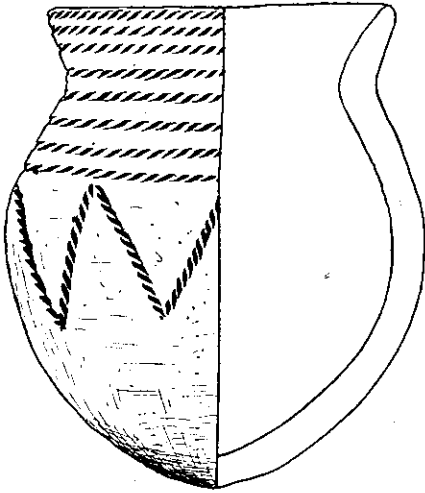

Рис. 17. Речі при похованні епохи міді (№ 139).

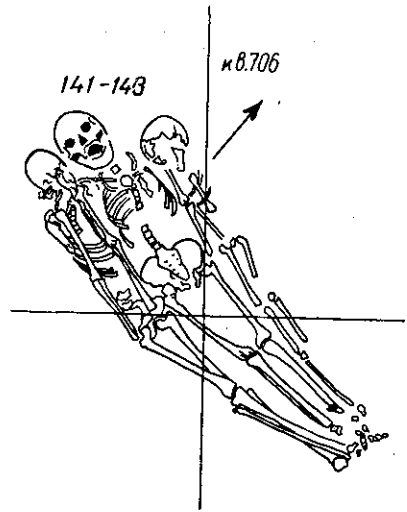

Рис. 18. Групова могила (поховання № 141—143).

тяк № 143 був крайнім з півночі, належав підліткові. Покійник лежав на правому боці, головою на захід, лицем до центрального поховання, притиснутий до нього. Кістяк зберігся не повністю: відсутні хребет, таз, ліві променева і ліктьова кістки.

№ 144. Індивідуальне поховання дорослого знайдене в квадраті 1, під черинню печі землянки Київської Русі, яка його й зруйнувала. Покійник лежав на животі, головою на захід. В анатомічному порядку збереглася тільки верхня половина кістяка до поперекових хребців. Череп роздавлений. Нижня щелепа відпала і знаходилася за 5 см на гівніч. На хребцях залишилися сліди червоної вохри.

Висновки

На основі сказаного вище можна зробити висновок, що Дерейвський неолітичний могильник залишений родовою групою лісостепового населення, що належало до дніпро-донецької культури. Про це свідчить насамперед знахідка описаних вище двох посудин дніпро-донецького типу з гребінцевою і накольчастою орнаментациєю.

Пізніше на території могильника було залишено також кілька могил епохи міді — бронзи.

Основним обрядом поховання на неолітичному могильнику є випростані трупопокладення на спині. Ноги покійників зведені до купи, руки прямі, притиснуті до тулуба. Досить часто кисті рук знаходяться в області таза. В окремих випадках кістяки немовби стиснуті в плечах. За обрядом поховання Дерейвський могильник є повною аналогією могильникам Надпоріжжя.

Серед похованих в могильнику переважають дорослі. Дитячих кістяків лише 11, з них 9 поховань належать підліткам. В числі дорослих, за визначенням Г. П. Зіневич, 52 чоловічих і 32 жіночих кістяки. З

аналізу матеріалів могильника видно, що обидві його частини виникли приблизно одночасно. Покійники в основній груповій ямі західної половини і в рядах східної частини не тільки орієнтовані в одному напрямку, а й розміщені по одній прямій лінії. Ці обидві частини некрополя виникли ще тоді, коли у місцевого населення повністю панував звичай ховати своїх покійників у групових могилах. Можливо, виникнення могильника зв'язане саме із спорудженням рядів східної ділянки некрополя, а трохи пізніше була закладена велика групова західна яма. Розрив у часі тут проте, був, очевидно, дуже незначний.

Пізніше, на етапі другого періоду існування некрополя, почалась зміна обряду поховань покійників у групових ямах. В цей час як біля східних рядів, так і поблизу західної великої ями виникає ряд одиничних поховань.

Таким чином, процес розвитку поховального обряду у людей дніпро-донецької культури лісостепового Подніпров'я повністю повторює аналогічні явища у племен Надпоріжжя. Тут, як і в могильниках степового півдня (Надпоріжжя, Приазов'я), ранні поховання мають ще дуже мало інвентаря і лише наприкінці періоду існування групових усипальниць з'являється звичай приносити на могилу глиняний посуд, що використовувався напевно з якоюсь ритуальною ціллю.

В Деревському неолітичному могильнику перехід від обряду колективних поховань до індивідуальних поховань супроводжується, крім того, ще й зміною орієнтації покійників. Отже, матеріали цього могильника дають нам ще один доказ, який підтверджує правомірність виділення кількох етапів у розвитку могильників дніпро-донецької культури, зробленого нами по матеріалах Вільнянського, Микільського та інших могильників Надпоріжжя. В Деревці, зокрема, досить чітко помітний перехід від групових усипальниць до поховань в індивідуальних могилах.

Дані, одержані при розкопках Деревського неолітичного могильника, ще раз підтверджують більш пізній вік скорчених на спині поховань, що відносяться уже повністю до епохи енеоліту, порівняно з випростаними похованнями неолітичної епохи.

Відкриття у Деревці неолітичного некрополя, який має багато спільних рис з могильниками Надпоріжжя, але залишений, судячи з типу кераміки, місцевим населенням дніпро-донецької культури, принципово важливе в двох відношеннях. По-перше, ця пам'ятка з усією очевидністю свідчить про приналежність стоянок з гребінцево-накольчастою керамікою Надпоріжжя (Собачки, Середній Стіг I, Микільський і Лисогорський могильники) і лісостепового Подніпров'я (Бузьки, Успенка, Микільська Слобідка, Віта Литовська) до однієї культурної спільності дніпро-донецького типу. Єдиний тип могильників, спільність поховального ритуалу, однотипність знахідок при кістяках свідчать про те, що могильники лісостепового Подніпров'я і Надпоріжжя залишені одним населенням. Це підтверджує і наявність в Деревському, Микільському, Лисогорському і Маріупольському могильниках досить своєрідних і властивих лише цій групі пам'яток прикрас, виготовлених із ікла кабана. Поховані в цих могильниках люди дуже близькі і за антропологічними ознаками.

По-друге, матеріали Деревського некрополя дають можливість вирішити питання відносної і абсолютної хронології пам'яток дніпро-донецької культури лісостепового Подніпров'я в межах Черкащини і Київщини. Наявність спільних рис у поховальному ритуалі Деревського, Маріупольського та Микільського могильників, а також дуже близький за типами поховального інвентар вказують на синхронність цих пам'яток. Микільський могильник на основі знахідки там посудини борисівського типу відноситься, за новим датуванням, до середини IV тисячоліття до н. е. Отже, Деревський могильник може бути дато-

ваний тим же часом. З його комплексом зв'язується два неолітичних горщики дніпро-донецької культури лісостепового Подніпров'я. Таким чином, неолітичні стоянки цієї території з подібною керамікою (Бузьки, Успенка) тепер датуються серединою IV тисячоліття до н. е.

Дослідження Дерев'яського неолітичного могильника розширює наші уявлення про коло культурних зв'язків лісостепового населення дніпро-донецької культури, які досягли нижнього Дніпра і степового Приазов'я.

* * *

На площі Дерев'яського могильника, як про це вже згадувалося, виявлено 7 поодиноких могил з скорченими кістяками (№ 72, 82, 83, 94, 137, 139 і 140), які відносяться до епохи міді — бронзи. Найбільш ранніми серед них є поховання № 82, 94 і 140, які лежать на спині з підігнутими догори ногами, а також дитяче поховання № 139, при якому виявлено горщик і вістря списа¹⁰. Скорчені на боці поховання (№ 72, 83 і 137) відносяться до більш пізнього часу, що підтверджується знахідкою при похованні № 137 невеликої посудини банковидної форми, типової для зрубної культури.

Д. Я. ТЕЛЕГИН, С. И. ЖИЛЯЕВА

ДЕРЕЕВСКИЙ НЕОЛИТИЧЕСКИЙ МОГИЛЬНИК

Резюме

Могильник, обнаруженный в 1960 г. около с. Дереевки, Кировоградской области, на правом берегу Днепра, включает 144 вытянутых на спине погребения. Он делится на две основные части — западную и восточную, каждая из которых состоит из больших коллективных ям и одиночных могил. Инвентарь в виде орудий труда (острие копья, гарпун) и украшений (пластины из клыка кабана, подвески из зубов оленя, пронизи из створок раковин и т. д.) обнаружен при 11 погребениях.

Открытие в Дереевке неолитического некрополя, представляющего собой полную аналогию неолитическим могильникам Надпорожья (Никольский, Лысогорский, Вовничский, Вильнянский), Приазовья (Мариуполь) и Донеччины (Александрия), со всей очевидностью свидетельствует о принадлежности неолитических памятников степной и лесостепной территории Поднепровья и Левобережной Украины к одной культурной общности днепро-донецкого типа. На основании синхронизации Дереевского могильника с Никольским, а последнего — с заключительным этапом раннего триполья открываются возможности для датировки поселений днепро-донецкой культуры Среднего Поднепровья (Бузьки, Никольская Слободка и др.) серединой IV тысячелетия до н. э.

На площади могильника обнаружено также несколько погребений эпохи меди — бронзы, прорезающих в отдельных случаях неолитические могилы.

¹⁰ Д. Я. Телегин, Энеолитическое поселение и могильник у хут. Александрия, КСИА, вып. 9, К., 1959.